

Теруге:
Редактор

Д.Ақышев

«Экономикалық шолу» шығарылымының мазмұны №2,3 2007

№	Мақаланың атауы	Автор	Бөлімше	Көлемі, бет
Ақша несие саясатының дамуы				
1.	Трансмиссиялық тетік моделі және монтарлық ереже моделі туралы	Коңырбаева Б.М.	ЗСД	17
Қаржы секторының жай-күйі және даму перспективалары				
2.	Төлем карточкаларының болашағы	Рақышева Ш.Д.	Қарағанды филиалы	3
3.	Төлем карточкасы: дамуы және жай-күйі	Ыбыраева А.	Атырау филиалы	2
4.	Қазақстанда лизингті дамыту перспективалары	Сабырбаева Г.Е.	Алматы қалалық филиалы	4
5.	Қысқа мерзімді өтімділік проблемалары жағдайында банк секторын дамытудың кейбір аспектілері	Құлбарақов Қ.	Атырау филиалы	2
6.	Қазақстан Республикасы сақтандыру нарығының дамуы	Шлымов Д.М.	ЗСД	3
Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер				
7.	Экономикалық даму проблемалары: теория және практика	Қалдыбеков Н.С.	Батыс Қазақстан филиалы	6
8.	Кәсіпорындардың мониторинг нәтижелерінің көкейтестілігі туралы	Н.В. Әубәкірова	Батыс Қазақстан филиалы	5
9.	Аймақтардағы банктердің кейбір даму аспектілері	Ж.О. Қажырахымов	Солтүстік Қазақстан филиалы	3
Маңызды оқиғалар мен мерейтойлар				
10.	Теңгенің жаңа өмірі	Қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімі	Қостанай филиалы	3
Шетелдердің тәжірибесі				
11.	Кәсіпорындар мониторингі: «өзіміздегіні» жетілдіре отырып, «олардан» керегін ғана алу	Угренинова М.Н.	Қостанай филиалы	4
Заңнамаға түсініктеме				
12.	Жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартының тоқтатылуы	Байдәулетов Н.К.	Қызылорда филиалы	2
13.	Әкімшілік құқық бұзушылық	Қуантыров К	Атырау	2

	туралы істерді Қазақстан Ұлттық Банкі филиалдарының қарау практикасы жөнінде		филиалы	
Тарихи анықтама				
14.	Ақша қалай пайда болды	Н. Спатаева	Қарағанды филиалы	3
Ақпараттық технологиялар				
15.	Электрондық құжат айналымының кейбір аспектілері	Токқожиева А.М.	Атырау филиалы	2
Барлығы				61

Трансмиссиялық тетік моделі және монетарлық ереже моделі туралы

Қоңырбаева Б. М.,

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Зерттеу және статистика департаментінің стратегия және талдау басқармасы бастығының орынбасары

Мақалада Қазақстанның трансмиссиялық тетік моделінің жаңа нұсқасы қарастырылады, онда ақша-кредит саясатының құралдары саласындағы соңғы жаңалықтар ескерілген. Модельге ішінара түзету тетігі моделімен бірге монетарлық (ақша-кредит) саясат ережесінің теңдеуін кіргізу түбегейлі жаңалық болып табылады.

Ақша-кредит саясатының мәні елдегі ақша тепе-теңдігін инфляция бойынша мақсатты көрсеткішке сай келетін деңгейде ұстау болып табылады. Орталық банк негізгі ақшаны құрудағы монополиялық жағдайын пайдалана отырып, өзінің банктермен операциялар бойынша ресми ставкаларын өзгерту арқылы баға деңгейіне ықпал етеді.

Егер бұл ретте банкаралық кредиттер бойынша нарықтық ставкалар Ұлттық Банктің тиісті мерзімділіктегі депозиттері бойынша ставкасынан (тарту ставкасынан) төмен түсіп кетсе, онда бұл банктерді банкаралық нарықта кредиттер берудің орнына Ұлттық Банкте депозиттер ашуға ынталандыратын болады. Бұл банк жүйесінде өтімділіктің қысқаруына әкеледі, мұның өзі кредиттер бойынша нарықтық ставкалардың Ұлттық Банктің депозиттер бойынша ставкаларының деңгейіне дейін жоғарылауын туындатады.

Егер кредиттер бойынша бір күнгі нарықтық ставкалар Ұлттық Банктің овернайт кредиттері бойынша ставкаларынан (орналастыру ставкаларынан) жоғары болса, онда банктер несиені нарықтан емес, Ұлттық Банктен алатын болады. Банктердің осындай сұраныстары толық қанағаттандырылған жағдайда, бір күндік нарықтық ставкалар Ұлттық Банктің овернайт ставкасынан төмен деңгейде тұрақтану үрдісіне ие болады.

Осылайша, банктердің сұраныстары толық қанағаттандырылғанда, Ұлттық Банктің тарту ставкалары және орналастыру ставкалары нарықтық ставкалар дәлізін белгілеуі тиіс. Осы ставкалардың өзгеруі ақша нарығы ставкаларының өзгеруіне әкеледі, ал олар өз кезегінде пайыздық ставкаларға ықпалын тигізеді. Осылайша, орталық банк ресми ставкаларды реттей отырып, банктердің қысқа мерзімді заемдар және депозиттер бойынша пайыздық ставкаларына, сонымен бірге, ұзақ мерзімді нарықтық ставкаларға да жанама ықпал ете алады, себебі соңғылары қысқа мерзімді пайыздық ставкалардың болашақ эволюцияларын көрсетеді.

Ақша-кредит саясаты қаржылық талаптарға және инфляциялық күтулерге ықпал ету арқылы қор нарығының және қаржы активтерінің бағаларына ықпал ете алады. Қаржы активтерінің пайыздық ставкаларындағы және бағаларындағы өзгерістер үй шаруашылықтарының және фирмалардың жинақ ақшасы, шығыстары және инвестициялары жөніндегі шешімдерге ықпал етеді. Мысалы, жоғары пайыздық ставкалар үй шаруашылықтарының немесе компаниялардың тұтыну немесе инвестициялау үшін заемдарға жүгінуінің тартымдылығын азайту үрдісін туғызады. Жоғары пайыздық ставкалар сондай-ақ үй шаруашылықтары үшін жинақталған ағымдағы кірісті анағұрлым тартымдырақ жасайды.

Сонымен, орталық банк өзінің ресми ставкаларын реттей отырып, өтімділік деңгейіне, демек инфляцияға да ықпал етеді. Монетарлық саясаттың солар арқылы баға деңгейіне ықпалын тигізетін арналар жиынтығы (ақшалай) трансмиссиялық тетік деп аталады. Ақша-кредит саясатының инфляцияға тигізетін ықпалы жанама болатындықтан, ол көптеген аралық көрсеткіштер саны арқылы іске асырылады және лагтардың және кері байланыстардың болуымен сипатталады. Бұл ақша-кредит саясаты құралдары өзгеруінің инфляцияға тигізетін ықпалын тікелей бағалауды қиындатады.

Мұндай жағдай трансмиссиялық тетікті модельдеуге және жүйелік талдауға себепші болады. Трансмиссиялық тетік моделі орталық банктің ақша-кредит саясаты сигналдарының негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге, атап айтқанда және әсіресе инфляцияға берілуін

бағалаудың классикалық құралы болып табылады. Ұлттық Банк трансмиссиялық тетік моделін әзірлеп, 2005 жылы оны тәжірибеде қолдана бастады.

Осы мақалада оқырмандардың назарына ақша-кредит саясатының құралдары саласындағы соңғы жаңалықтар ескеріле және монетарлық саясат ережесінің теңдеуі кіргізіле отырып жетілдірілген трансмиссиялық тетік моделі ұсынылып отыр.

1. Трансмиссиялық тетікті модельдеу тәсілін тандау. Қаржы нарықтарының әр түрлі болуына және экономикалық дамудың ерекшеліктеріне байланысты, әр түрлі елдердегі трансмиссиялық тетіктердің бір-бірінен айырмашылығы болады. Оның үстіне, бір елдегі трансмиссиялық тетік қойылған мақсатқа байланысты әр түрлі тәсілдермен модельденуі мүмкін.

Орталық банктер пайдаланатын макроэкономикалық модельдерді 2 типке бөлуге болады: құрылымдық модельдер және іс-қимыл модельдері.

Құрылымдық модельдер, негізінен, сатып алу қабілетінің басымдығы, Филипс инфляция теңдеуі, ақша массасына арналған негізгі есептік теңдеу, негізгі макроэкономикалық шоттар және т.б. тәрізді макрокөрсеткіштердің экономикалық қылығын көрсететін өзара теориялық байланыстарға негізделеді.

Іс-қимыл модельдері (теңдеулер) модельді құру кезеңінде анықталған функционалдық өзара байланыстар таяу болашақта әлі де болса байқалатын шығар деген жорамалды қабылдауға негізделген. Бұл құрылымдық модельге қарағанда, қылықтық модельдің теңдеуіне түсіндірілетін айнымалымен тікелей теориялық өзара байланысы жоқ, бірақ онымен жап-жақсы байланысатын айнымалыларды қосуға болады дегенді білдіреді. Іс-қимыл модельдері қысқа және орташа мерзімді болжамдарды әзірлеуде көбірек қолданылады.

Ұлттық Банкте құрылған трансмиссиялық тетік моделін іс-қимыл теңдеулері де, құрылымдық теңдеулер де кездесетін аралас түрдегі модель ретінде сипаттауға болады.

2. Қазақстанның трансмиссиялық тетік схемасы. Қазақстандағы ақша трансмиссиясы арналардың күрделі жүйесі болып табылады, олардың ішінен кредиттік, ақша және валюталық арналарды (1-қосымша, А блогы) бөліп атауға болады.

Ақша арнасы. Ақша-кредит реттеу саясатындағы өзгерістер ақша базасындағы және ақша массасындағы өзгерістерге әкеледі, бұл экономикаға берілетін кредиттерге әсерін тигізеді. Бұдан әрі, экономикаға берілетін кредиттер ЖІӨ-нің өзінің ықтимал теңдеуінен (ғар GDP) ауытқуына әсер етеді, мұның өзі түрлендірілген Филипс қисығына сәйкес инфляция деңгейінің өзгеруіне әкеледі:

валюта интервенциясы $\xrightarrow{+}$ ақша базасы $\xrightarrow{+}$ ақша массасы $\xrightarrow{+}$ экономикаға берілетін кредиттер $\xrightarrow{+}$ ЖІӨ-нің өзінің ықтимал теңдеуінен (ғар GDP) ауытқуы $\xrightarrow{+}$ инфляция.

Сонымен бірге, ақша интервенциясы ақша массасына тікелей әсер етеді (оң байланыс).

Пайыздық арна. Дұрыс пайыздық саясат жүргізу тепе-тең пайыздық ставкаларды қалыптастыруға жағдай жасауды және оларды төмендету үрдісін қамтамасыз етуді білдіреді. Бұл ақша айналысы тепе-теңдігінің бұзылуына қауіп төндірместен ақша қаражатын жұмылдыру мерзімдерін бір мезгілде арттыра отырып, экономиканың нақты секторын өсіруге және банктердің депозиттік базасын тұрақты түрде өсіруге ынталандырады.

Пайыздық арна былайша жұмыс істейді. Ұлттық Банктің пайыздық саясатындағы өзгерістер банкаралық ақша нарығындағы ставкалардың өзгеруіне әкеледі, бұл, өз кезегінде, заемшылар үшін кредиттік ставкалардың өзгеруіне әкеледі. Нәтижесінде экономикаға берілетін кредиттердің көлемі өзгереді. Бұдан әрі, алдыңғы жағдайдағы сияқты, ЖІӨ-нің өзінің ықтимал теңдеуінен (ғар GDP) ауытқуы арқылы экономикаға берілетін кредиттердің өзгеруі инфляция деңгейінің өзгерісін туындатуы мүмкін:

ҚҰБ-ның ресми қайта қаржыландыру ставкасы $\xrightarrow{+}$ ТОНИА ставкасы $\xrightarrow{+}$ кредиттер бойынша ставка $\xrightarrow{-}$ кредиттер $\xrightarrow{+}$ ЖІӨ-нің өзінің ықтимал теңдеуінен (гар GDP) ауытқуы $\xrightarrow{+}$ инфляция.

Сонымен бірге, ресми қайта қаржыландыру ставкасы ақша базасына тікелей әсер етеді (кері байланыс).

Валюта арнасы. Бұл арнаға экспорттың, импорттың, импорттық бағалар индексінің, экспорт тауарлары бағасының инфляцияға тигізетін әсерін жатқызу керек.

Ең алдымен, экспорттың инфляцияға тигізетін әсерін (валюта бағамының дәйекті өзгерістері және экономикаға берілетін кредиттердің өзгерістері арқылы) атап өту қажет. Айырбастау бағамы валюта – депозиттер қатынасын және резервтер – депозиттер қатынасын айқындайды. Резервтерде шетел валютасының үлкен үлесі болғанда, ұлттық валюта құнсызданған кезде ақша массасы ұлғаяды, тиісінше экономикаға берілетін кредиттер де ұлғаяды:

экспорт $\xrightarrow{-}$ теңгенің айырбас бағамы $\xrightarrow{+}$ экономикаға берілетін кредиттер $\xrightarrow{+}$ ЖІӨ $\xrightarrow{+}$ инфляция.

Бұдан әрі, инфляцияға инфляцияның әлемдік бағалары әсерін тигізеді. Әлемдік мұнай бағасы неғұрлым жоғары болса, елдегі бензин құны солғұрлым жоғары болады, мұның өзі бағалардың жалпы деңгейінің өсуін туындатады:

әлемдік мұнай бағасы $\xrightarrow{+}$ инфляция (бензиннің ішкі бағалары арқылы).

Сонымен бірге, импорттық бағалар индексінің инфляцияға тигізетін тікелей әсері бар:

импорттық бағалар индексі $\xrightarrow{+}$ инфляция.

Атап көрсетілген арналардан басқа схемада бірқатар *аралық арналарды*, сондай-ақ *кері байланыстарды* бөліп атауға болады. Кері байланыстарға ақша нарығы ставкаларының және экономикаға берілетін кредиттер бойынша ставкалардың инфляцияға тәуелділігін жатқызуға болады.

3. Айнымалыларды сипаттау. Трансмиссиялық тетік моделіне (ТТ) 15 теңдеу, 42 айнымалы кіреді. айнымалылар 15 эндогенді айнымалыға (теңдеулер саны бойынша), 17 экзогенді айнымалыға және кейбір қосалқы айнымалылар санына бөлінеді. Экзогенді айнымалылар қатарына ақша-кредит саясатының 6 құралы және ақша-кредит саясатының құралдары болып табылмайтын 11 экзогенді айнымалы кіреді.

Эндогенді айнымалылар:

- тоқсан ішіндегі теңгенің АҚШ долларына қатысты орташа номиналдық айырбас бағамы (EXRATE),
- тоқсан аяғындағы ақша базасының көлемі (RM),
- ақша массасының тоқсан аяғындағы көлемі (ақшаға деген сұраныс) (M3),
- бір күндік кредиттер бойынша кезең аяғындағы банкаралық биржалық ставка (TONIA),
- заңды тұлғаларға теңгемен берілген кредиттер бойынша кезең аяғындағы ставка (KREDTENURRATE),
- экономикаға берілген кредиттердің кезең аяғындағы көлемі (KREDECON),
- жалпы ішкі өнімнің тоқсан аяғындағы көлемі (GDP),
- жалпы ішкі өнімнің оның ықтимал мәнінен ауытқуы (GDPGAP),
- жылдық есептеудегі тоқсандық инфляция (желтоқсан желтоқсанға қарағанда) – INF,
- INF4 - жылдық көрсетілуіндегі тоқсандық инфляция (яғни 4 тоқсан бұрынғы инфляция),
- ақша айналысы жылдамдығының оның ықтимал деңгейінен ауытқуы (VELOC__GAP),
- инфляциялық күту (INFEXPECT),
- инфляциялық қысым INF_STAR,
- кезең аяғындағы ноталар бойынша ставкасы (REF_RATE),
- ішінара түзету тетігінің көмегімен есептелген ноталар бойынша ставкасы (REF_RATE_ADJ).

Экзогенді айнымалылар (АКС құралдары):

- ҚҰБ-ның кезең аяғындағы қайта қаржыландыру ставкасы (REF_RATE),
- ҚҰБ-ның кезең аяғындағы айналыстағы қысқа мерзімді ноталарының көлемі (CIRCNOTE),
- ҚҰБ-ның қысқа мерзімді ноталары бойынша ставка (NOTE_RATE),
- ЕДБ-нің кезең аяғындағы ҚҰБ-дағы депозиттерінің көлемі (DEPBWUNBK),
- тоқсан аяғындағы ҚҰБ валюта интервенциялары (VAL_INT_CONV),
- тоқсан ішіндегі ең төменгі резервтік талаптар (EPT).

Басқа да экзогенді айнымалылар:

- INF4_TARGET - инфляция бойынша жылдық мақсатты көрсеткіштер
- тоқсан ішіндегі импорт көлемі (IMPORT),
- тоқсан ішіндегі экспорт көлемі (EXPORT),
- тоқсан ішінде елге әкелінген капитал көлемі (CAPITAL_INCOM)
- кезең ішіндегі импорттық бағалар индексі (INDIMPRICE),
- кезең ішіндегі әлемдік мұнай бағаларының орташа деңгейі (OILPRICEWORLD),
- Қаржыминінің айналыстағы МБҚ-ның кезең аяғындағы көлемі (CIRCMF),
- банк жүйесіндегі депозиттердің кезең аяғындағы көлемі (DEPOZITINBWU),
- айналыстағы қолма-қол ақша (орташа алынған жалақымен корреляциялық байланыс арқылы),
- ел бойынша орташа алынған жалақы (wage),
- жеке тұлғаларға мемлекеттік бюджеттен төленетін трансферттер (budj_fiz_trans).

Қосалқы айнымалылар – бұл DUMMY2000Q4, DUMMY2002Q42004Q3 түріндегі DUMMY-айнымалылар, мұнда айнымалылардың атындағы әріптік-цифрлық нышандар олар 1 деген мәнді қабылдайтын интервалды айқындайды (олардың қалған мәндері 0-ге тең).

DUMMY-айнымалылар әр түрлі күйзелістердің әсерін болдырмау үшін енгізіледі. Мысалы, DUMMY1999Q2 1999 жылдың 2-тоқсанында теңгені ендіруге байланысты күйзелістердің әсерін болдырмауға мүмкіндік береді, DUMMY2005Q1Q2 2005 жылдың бірінші жартысында әлемдік нарықта АҚШ доллары нығаюының әсерін болдырмауға мүмкіндік береді. Қалған айнымалылар, жергілікті мағынадағы қайсыбір күйзелістердің әсерін болдырмай, модель коэффициенттерінің тұрақтылығына қол жеткізу үшін айнымалылардың динамикасын бәсеңдетуге әсер етеді.

Сонымен бірге, модельде мынадай белгілеулер қабылданған:

$d\log(x)$ арқылы x айнымалысы логарифмінің өзгерісін өлшейтін оператор белгіленген,

$\log(x)$ арқылы – x айнымалысының логарифмін алу операторы,

$d(x)$ арқылы x айнымалысы логарифмінің өзгерісін (бірінші айырмасын) өлшейтін оператор белгіленген,

$HP(x)$ арқылы x статистикалық қатарын сол бойынша құрылған Ходрик-Прескот сүзгісімен салыстыратын оператор белгіленген,

SA суффиксі суффикстің алдындағы айнымалының аусымдық бәсеңдеуін білдіреді.

Бірінші айырманың $d(x)$ және $d\log(x)$ операторларын (айнымалылардың және олардың логарифмдерінің өзгерістері) пайдалану бастапқы деректер ретінде бір модель шеңберінде айнымалыларды-ағындарды, сол сияқты айнымалыларды-қорларды пайдалануға мүмкіндік береді.

4. Трансмиссиялық тетік моделі Ұлттық Банктің және ҚР Статистика агенттігінің 1996 жылғы 1-тоқсан – 2007 жылғы 1-тоқсан аралығындағы кезеңдегі нақты тоқсандық деректері бойынша тоқсандық негізде құрылған.

Модельде 15 теңдеу бар: теңгенің айырбас бағамының, ақша базасының, ақша массасының (ақшаға деген сұраныстың), бір күндік кредиттер бойынша банкаралық биржалық ставканың, заңды тұлғаларға теңгемен берілетін кредиттер бойынша ставканың, экономикаға берілетін кредиттер көлемінің, жалпы ішкі өнім көлемінің, жалпы ішкі өнімнің оның ықтимал мәнінен ауытқуының, инфляцияның, монетарлық ереженің және қайта қаржыландыру ставкасы түзету тетігінің теңдеулері. Модельге кіретін теңдеулердің мөлшермен алғанда жартысы

эндогенді көрсеткіш және кейбір экзогенді көрсеткіштер DLOG арқылы көрсетілген, бұл осы экзогенді көрсеткіштер бойынша эндогенді көрсеткіштердің икемділігінің коэффициенттерін айқындауға мүмкіндік береді .

Айырбас бағамына арналған теңдеу. Айырбас бағамының өзгеруі теориялық тұрғыдан айырбас бағамдарындағы өзгерістердің әртүрлілігін сауда әріптестері болып табылатын елдердегі инфляция қарқынының әртүрлілігі арқылы түсіндіретін сатып алу қабілеті басымдығының теңдеуімен сипатталады. Алайда, экономистердің көпшілігі сатып алу қабілетінің басымдығы ұзақ мерзімді кезеңде күрт пайда болатын баға күйзелістері болмаған кезде айырбас бағамдарының мәнін жақсы түсіндіретініне қарамастан, ол нақты экономиканы қысқа және орташа мерзімдерде мына себепті толық дерлік шынайы сипаттамайды деп есептейді: біріншіден, бірқатар тауарлар мен қызмет көрсетулердің халықаралық саудаға толық тартылмауы себепті, екіншіден, сатылатын тауарлардың бірін-бірі өзара толық алмастырмайтыны себепті және үшіншіден, импульстардың берілуінің кешеуілдетілуінде.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз айырбас бағамы теңдеуінің төмендегі мынадай постулаттарға негізделген қылықтық нысанын таңдадық.

Басқадай тең жағдайларда ұлттық валюта (теңге) бірліктеріндегі шетел валютасының бағалары өседі (теңге құнсызданады), егер ақша ұсынысы өссе, сауда тепе-теңдігі нашарлайды, инфляция жоғарылайды, пайыздық ставкалар төмендейді және де нақты ЖІӨ төмендейді. Алайда, егер пайыздық ставкалардың өсуіне және шығарудың өсуіне инфляциялық қысымның күшеюі қосылса, номиналдық бағам өсу үрдісіне емес, төмендеу үрдісіне ие болады.

Дәл сол сияқты, сауда балансының және ағымдағы операциялар шотының тапшылықтары үнемі ұлттық валютаның әлсіреуі қоса жүрмейді. Елде қолайлы инвестициялық ахуалдың болуы жабдық, шикізат және басқа да инвестициялық материалдар импортының жылдам өсуіне ықпал ете алады, мұның өзі сауда балансы және ағымдағы шот тапшылығының туындауына себепші болады. Бұл жағдайда ұлттық валюта құнсызданбайды, ол қымбаттайды. Осылайша, айырбас бағамының теңдеуінде пайыздық ставкадағы және сауда балансындағы белгі теориялық жағынан алғанда оң да, теріс те болуы мүмкін.

Бұл нұсқаның алдыңғы нұсқадан ерекшелігі, мұнда айырбас бағамының теңдеуіне осы кезеңде маңызды мағынасы бар көрсеткіш ретінде капиталдың әкелінуі кіргізілген. Капитал әкелінуінің ұлғаюы теңгенің номиналдық нығаюына ықпал етеді:

Құрылған теңдеудің түрі мынадай болады

$$\begin{aligned}
 DLOG(EXRA) &= 0.15 * DLOG(EXRA) && - 0.062 * DLOG((EXPORT)) && - 0.10 * DLOG((GDPSA(-2))) \\
 TE) & && (0,04) && (0,02) && (0,035) \\
 & + && - && - \\
 & 0.058 * DLOG((M3(-2))) && 0.031 * DLOG(OILPRICEWO RLD(-4)) && 0.016 * DLOG((CAPITAL_IN COM)) \\
 & (0,03) && (0,02) && (0,01) \\
 & + && && - \\
 & 0.39 * DUMMY1999 && + 0.099 * DUMMY2006Q3 && - 0.0011 * @TREND + 0.032 \\
 & Q2 && && (1) \\
 & (0,02) && (0,02) && (0,00) \\
 & && && (0,03)
 \end{aligned}$$

Құрылған теңдеуге сәйкес^{1,2}: айырбас бағамының ақша массасына тәуелділігі оң болады, яғни ақша ұсынысы өскенде, теңге құнсызданады. Экспорттың ұлғаюы ұлттық валютаның нығаюына алғышарт жасай отырып, сауда балансының жақсаруына ықпал етеді (айырбас

¹ Мұнда және бұдан әрі дөңгелек жақшадағы коэффициенттердың астында стандартты қате келтірілген

² мұнда және бұдан әрі, егер экономикалық тұрғыдан алғанда теңдеуге кіргізу негізді болса, теңдеулерде кейбір статистикалық маңызды емес көрсеткіштер сақталады

бағамының экспортпен теріс байланысы). Нақты ЖІӨ өсуі өнімнің жиынтық шығарылымын ұлғайта отырып, сондай-ақ ұлттық валютаның нығаюына әкеледі (теріс байланыс).

Күтілетін инфляцияның валюта бағамына тигізетін жанама әсерін есепке алу үшін теңдеуге бензин бағасының өзгерісін күту арқылы күтілетін инфляцияға әсер ететін фактор ретінде мұнайдың әлемдік бағасы енгізілді. Бұл факторда таңба бірдей емес. Бір жағынан, мұнай бағасы неғұрлым жоғары болса, бензин бағасы солғұрлым жоғары болады деп күтіледі, күтілетін инфляция да солғұрлым жоғары болады. Бұл теңгенің құнсыздануына түрткі болады (оң байланыс). Екінші жағынан, мұнай бағасы неғұрлым жоғары болса, елге солғұрлым жоғары экспорттық түсім келеді, ал мұның өзі теңгенің күшеюіне итермелейді (теріс байланыс). Теңдеу (1) қазіргі кезде қысымның күшею жағына қарай басым екендігін көрсетеді.

Эндогенді көрсеткіш және экзогенді көрсеткіштердің кейбіреулері DLOG арқылы көрсетілгендіктен, осы экзогенді көрсеткіштер бойынша эндогенді көрсеткіштің икемділік коэффициенттерін анықтауға болады. Мәселен, теңдеу экспорт ЖІӨ, әлемдік мұнай бағасы, елге әкелінетін капитал 1% ұлғайған кезде теңгенің тиісінше 0,062%, 0,10%, 0,031% және 0,016% нығаятындығын көрсетеді. Ақша массасы 1% ұлғайғанда, теңге 0,058% құнсызданады.

Ақша базасының теңдеуі. Бұл теңдеу 3-нұсқамен салыстырғанда ең көп өзгеріске ұшырады. Бұл ақша-кредит саясаты құралдарын жетілдіру жөнінде қабылданған бірқатар шараларға байланысты.

Біріншіден, бұрын модельде болған «репо ставкасы» деген экзогенді көрсеткіш «ресми қайта қаржыландыру ставкасы деп ауыстырылды (репо ставкасы белгілеулерінің уақытша тоқтатылуына және қайта қаржыландыру ставкасының ықпалын күшейту жөнінде бірқатар шаралар қабылдануына байланысты).

Екіншіден, бұл нұсқада «ҚҰБ валюта интервенциясы» деген көрсеткіштің орнына Ұлттық қор қаражатын айырбастау үшін пайдаланылған валюта сомаларын «тазарту арқылы» валюта интервенциясынан алынған «ҚҰБ түзетілген валюта интервенциясы» деген көрсеткіш қарастырылды. Мұндай операцияға жол берілу себебі Ұлттық қордың қаражатын айырбастау үшін валюта сатып алу шын мәнісінде мұнай және басқа да кәсіпорындар салықтарды төлеу үшін биржада сатқан валютаны реттеу болып есептеледі, сондықтан да ол теңге бағамының өзгеруіне ықпал етпеуі тиіс. Бұдан басқа, ЕРТ есептеу әдістемесінің өзгеруіне байланысты, «ЕРТ» пайыздық көрсеткішінің орнына «ЕРТ» ауқымды көрсеткіші пайдаланылды. Бұл ауыстыру бір пайыздық көрсеткіштің орнына екеуінің ендірілуімен байланысты. Және де, ең соңында, ЕРТ жаңа ережесі ендірілгеннен кейін міндетті резервтердегі күрт өзгерістерді жұмсарту қажеттігіне байланысты, 2006 жылдың шілдесіне дейін резервтік активтердің ауқымы, ал 2006 жылдың шілдесінен бастап міндетті резервтердің ауқымы алынды.

Үшіншіден, «айналыстағы ноталар көлемі» және «айналыстағы ҚМ МБҚ» факторлары тікелей ықпалы жоқ факторлар ретінде ақша базасы факторы қатарынан шығарылып, ақша массасының теңдеуіне кіргізілді.

Бұдан басқа, ақша базасының теңдеуіне «қолма-қол ақша» деген айналмалының орнына онымен тығыз байланысты «жалақы» деген инструменталды айналмалы енгізілді, себебі қолма-қол ақшаның болашақтағы жай-күйін төтесінен болжап айту қиын.

Айтылғандарды ескерсек, ақша базасының теңдеуі мынадай түрде болады:

$$\begin{aligned}
 \text{DLOG(RM)} = & \quad -0.31 \cdot \text{DLOG}(\text{RM}(-1)) & \quad + 0.034 \cdot \text{DLOG}(\text{DEPBWUNBK}(-4)) & \quad + 0.66 \cdot \text{DLOG}(\text{WAGE}) \\
 & (0,10) & (0,01) & (0,19) \\
 & + 0.41 \cdot \text{DLOG}(\text{REF\_RATE}(-4)) & + 0.10 \cdot \text{DLOG}(\text{MRT\_VOL\_ADJ}(-1)) & \\
 & (0,14) & (0,05) &
 \end{aligned}$$

$$\begin{array}{rcl}
 + 0.43*\text{DUMMY2006Q1} & - 0.26*\text{DUMMY1999Q1} & + 0.07 \\
 (0,09) & (0,09) & (0,01)
 \end{array} \quad (2)$$

Бұл теңдеуге сәйкес барлық экзогенді факторлардың ішінен ҚҰБ-дан тыс қолма-қол ақшаның өзгеруі ақша базасына ең күшті ықпалын тигізеді. Шындығында, жалақының 1% ұлғаюынан туындаған қолма-қол ақшаның ұлғаюы ақша базасының 0,66% өсуін туындатады.

Банктердің ҚҰБ-дағы коршоттарының бұрынғы деңгейін қалпына келтіруден болған банктердің ҚҰБ-дағы депозиттерінің ұлғаюы ақша базасын ұлғайтады, қалпына келтірілмесе, бұрынғы деңгейде қалады. Осындай кез келген жағдайларда банктердің ҚҰБ-дағы депозиттерінің ұлғаюы ақша массасын азайтады.

Ақша массасының теңдеуі. Төменде келтірілген ақша массасының теңдеуі ақша базасының өзгеруінен болған мультипликативті әсерді және экономикалық белсенділіктің артуының нәтижесінде болған оның ұлғаюын көрсетеді. Мұнда экономикалық белсенділіктің индикаторы экспорт болып отыр. Валюталық интервенция ақша массасына тікелей де, сол сияқты ақша базасы мультипликациясының әсері арқылы да ықпалын тигізеді. Мемлекеттік бағалы қағаздарды, Ұлттық Банктің қысқа мерзімді ноталарын, сол сияқты Қаржы министрлігінің облигацияларын шығару көлемі ақша массасымен кері байланыста болады. Теңдеу ақша массасының ақша базасы бойынша барынша икемділігін көрсетеді (0,56):

$$\begin{array}{rcl}
 \text{DLOG}(M3) = & 0.089*\text{DLOG}(M3(-2)) & + 0.56*\text{DLOG}(RM) & + 0.18*\text{DLOG}(\text{EXPORT}) \\
 & (0,06) & (0,04) & (0,05) \\
 & - 0.082*\text{DLOG}(\text{IMPORT}) & + 0.025*\text{D}(\text{VAL\_INT\_CONV}(-2)) & \\
 & (0,05) & (0,01) & \\
 & - 0.016*\text{DLOG}(\text{CIRCNOTE}(-1)) & - 0.057*\text{DLOG}(\text{CIRCBONDMF}(-3)) & - 0.11*\text{DUMMY2003Q4} \\
 & (0,01) & (0,02) & (0,03) \\
 & - 0.20*\text{DUMMY2006Q1} & + 0.046 & \\
 & (0,04) & (0,01) & \quad (3)
 \end{array}$$

Банкаралық ақша ставкасының теңдеуі. Төменде келтірілген теңдеу ҚРҰБ операциялары бойынша ставкалардың (ноталар бойынша ставкалар және қайта қаржыландыру ставкасы) TONIA бір күндік банкаралық ставкасы арқылы нарықтық ставкаларға ықпал ететінін көрсетеді. Ресми қаржыландыру ставкасының және қысқа мерзімді ноталар бойынша ставканың 1% ұлғаюы банкаралық ақша ставкасының тиісінше 0,23% және 0,63% өсуін туындатады.

Банкаралық ставка сондай-ақ банк жүйесінің ресурстық базасының деңгейімен (банк жүйесіндегі депозиттер көлемімен) 0,64 икемділікпен теріс байланыста:

$$\begin{array}{rcl}
 \text{DLOG}(TONIA) = & -0.36*\text{DLOG}(TONIA(-2)) & + 0.63*\text{DLOG}(\text{NOTE\_RATE}(-2)) & - 0.06*\text{DLOG}(\text{CIRCNOTE}(-4)) \\
 & (0,15) & (0,34) & (0,06) \\
 & + 0.23*\text{DLOG}(\text{REF\_RATE}(-3)) & - 0.64*\text{DLOG}(\text{DEPOZITINBWU}) & + 0.74*\text{DUMMY2005Q4} \\
 & (0,49) & (0,36) & (0,29) \\
 & + 0.99*\text{DUMMY2006Q3} & & \\
 & (0,30) & & \quad (4)
 \end{array}$$

Банк ставкасының заңды тұлғаларға берілген кредиттер бойынша теңдеуі. бөлшек банктік қызмет көрсетулер бойынша пайыздық ставкалар банктің нарықтық құрылымына, ақша сұранысы мен ұсынысына тәуелді болады және банкаралық ақша ставкасы қалай қарай өзгерсе, солай қарай өзгереді. Инфляцияның және одан күтілетіндердің өсуі олардың жоғарылауына әкеледі, кредиттер көлемінің ұлғаюы олардың төмендеуіне түрткі береді:

$$\begin{aligned}
 \text{DLOG(KREDTENURRATE)} = & -0.60 * \text{DLOG(KREDTENURRATE(-1))} & + 0.015 * \text{INFSA(-2)} \\
 & (0,14) & (0,01) \\
 & + 0.040 * \text{DLOG(TONIA(-2))} & - 0.46 * \text{DLOG(KREDECON(-4))} & (5) \\
 & (0,02) & (0,12)
 \end{aligned}$$

Банк жүйесінің экономикаға беретін кредиттер бойынша теңдеуі. Осы модельдегі ең күрделі теңдеу – экономикаға берілетін кредиттер бойынша теңдеу. Оның 9 түсіндіруші факторы болады және, одан басқа, оң инерциялылығы болады (өзінің бірінші лагы бар).

Кредиттер бойынша қысқа мерзімді пайыздық ставкалардың өзгеруі кредиттерге деген сұранысты қарама-қарсы өзгертеді. Осылайша, заемшылардың мүмкіндігін шектей отырып, қарыз алу құнын жоғарылатуға бағытталған ақша саясаты, экономиканың кредитке деген сұранысын төмендетеді. Дәл осы сияқты, ақша массасының өсуі қарыз алу құнын төмендеті отырып, кредиттердің өсуіне әкеледі (оң тәуелділік). Банктердің ресурстық базасының (банк жүйесіндегі депозиттер көлемінің) өсуі сондай-ақ экономикаға берілетін кредиттердің өсуіне әкеледі.

ЖІӨ өсуі тауарлар мен қызмет көрсетулерді ұсынуды ұлғайтады, мұның өзі олардың құнын төмендетеді. Тауарлардың және қызмет көрсетулер бағаларының төмендеуі оларға деген сұраныстың артуына түрткі болады және іскерлік белсенділіктің артуын, атап айтқанда, кредиттерге деген сұраныстың өсуін туындатады (кредиттер көлемінің ЖІӨ-ден оң тәуелділігі).

Импорттерлердің кредиттік ресурстарды пайдалануы кредиттер көлемінің импорт көлемдерінен оң тәуелділігіне әкеледі.

Ұлттық валютаның айырбас бағамының өзгеруі салыстырмалы бағалардың өзгеруі және кәсіпорындар тепе-теңдігі мен қаржылық делдалдардың өзгеруі және импорттық тауарлар құнының өзгеруі арқылы экономиканың жиынтық шығыстарына әсерін тигізуі мүмкін. Бұл кредиттерге деген сұраныс пен ұсынысты өзгертуі мүмкін.

Нәтижесінде біз экономикаға берілетін кредиттердің мынадай теңдеуін аламыз:

$$\begin{aligned}
 \text{DLOG(KREDECON)} = & 0.34 * \text{DLOG(KREDECON(-1))} & - 0.19 * \text{DLOG(KREDTENURRATE(-4))} \\
 & (0,10) & (0,06) \\
 + 0.31 * \text{DLOG(M3(-3))} & + 0.20 * \text{DLOG(DEPOZITINBWU)} & + 0.13 * \text{DLOG(GDPSA(-1))} \\
 (0,08) & (0,09) & (0,10) \\
 & + 0.17 * \text{DLOG(IMPORT)} & + 0.45 * \text{DLOG(EXRATE)} \\
 & (0,05) & (0,11) \\
 & + 0.06 * \text{DUMMY2000Q4} & + 0.11 * \text{DUMMY2005Q4} & (6) \\
 & (0,03) & (0,05)
 \end{aligned}$$

Сапалық сипаттамаларға қатысты мынаны айтуға болады. Банк жүйесіндегі депозиттердің өсуі және экономикаға кредиттер бойынша ставалардың төмендеуі кредиттер көлемінің тиісінше 0,2% және 0,19% өсуіне әкеледі. Ақша массасының, ЖІӨ-нің, импорттың, айырбас бағамының 1% ұлғаюы кредиттердің тиісінше 0,31%, 0,13%, 0,17%, 0,45% ұлғаюына әкеледі.

ЖІӨ-ге арналған теңдеу. Экономикалық өсудің негізгі факторлары еңбек және капитал болып табылады. Біз қазіргі кезде еңбек экономикалық өсуді шектемейді және капитал ақша массасымен және экономикаға берілетін кредиттермен байланысады деп ұйғардық. Бұдан басқа, экономикалық өсуге экспорттық өнім өндірудің өсуі кіреді. Импорт белгілі бір дәрежеде елдің өндірістік өсуінің «қолдан жіберіп алған» мүмкіндіктерін айқындайды, сондықтан ЖІӨ-нің импорттан тәуелділігінің таңбасы теріс болады. Нәтижесінде мынадай модель алынды:

$$\begin{aligned}
 \text{DLOG(GDP)} = & -0.95 \cdot \text{DLOG(GDP(-2))} & + 0.40 \cdot \text{DLOG(KREDECON(-4))} & + 0.52 \cdot \text{DLOG(M3(-1))} \\
 & (0,07) & (0,09) & (0,10) \\
 & + 0.084 \cdot \text{DLOG(EXPORT(-3))} & - 0.16 \cdot \text{DLOG(IMPORT(-1))} & + 0.22 \cdot \text{DUMMY2004Q1} \\
 & (0,07) & (0,06) & (0,06) \\
 & + 0.14 \cdot \text{DUMMY2004Q3} & + 0.13 \cdot \text{DUMMY2005Q4} & \\
 & (0,06) & (0,06) &
 \end{aligned} \tag{7}$$

Бұл модельге сәйкес экономикаға берілетін 4 деген лагы бар кредит 1% ұлғайған кезде шығару 0,40% өседі, экспорттың және ақша массасының 1% өсуі ЖІӨ-ні тиісінше 0,084% және 0,52% ұлғайтады.

Ықтимал ЖІӨ теңдеуі. Ықтимал ЖІӨ-ні әр түрлі тәсілдермен бағалауға болады. Бірінші тәсіл –экономиканың құрылымдық модельдері арқылы. Алайда мұндай модельді құрудың өзі күрделі міндет болып табылады, сондықтан көптеген зерттеушілер ықтимал ЖІӨ-ні бағалауға қатарларды жұмсарту арқылы шын мәнісінде трендтер құру рәсімдерін білдіретін әр түрлі сүзгілерді пайдалана отырып жүгінеді. экономикалық көрсеткіштердің осындай ұзақ мерзімді трендтерін экономиканың жалпы үдемелі қозғалысын бағалау деп қарастыруға болады (ықтимал мүмкіндіктер). Осы жұмыста ықтимал ЖІӨ-ні³ бағалау (GDPPOT) макроэкономистер ықтимал экономикалық өсуді бағалау үшін кеңінен пайдаланатын Ходрик-Прескот (HP(GDP) сүзгісінің көмегімен есептелген.

Модельде ЖІӨ-нің

$$\text{GDPGAP} = \text{GDP} - \text{GDPPOT} \tag{8}$$

теңдеуімен берілетін оның теңбе-тең деңгейінен ауытқуы (gap GDP деп аталатын) пайдаланылады.

Инфляциялық күтуге арналған теңдеу. Экономика агенттері өздерінің болашақ ақша және баға саясатын құрады, экономика агенттерінің болашақ инфляцияны — инфляциялық күтуді бағалауларына сүйене отырып, кірістер мен шығыстарды бағалайды. Осылайша, инфляциялық күту инфляцияның қалыптасуына әсер етеді.

Эконометрикалық модельдерде инфляциялық күтуді бағалауға әр түрлі тәсілдер қолданылады. Негізгі тұжырымдамалар бейімделетін күтулер және рационалды күтулер теориясы болып табылады.

Бейімделетін күтулер процесінің мәні уақыттың әрбір сәтіндегі инфляцияның нақты мәні алдындағы уақыт сәтінің деректері бойынша оның уақыттың осы сәтіне күткенімен салыстырып, күтулерді жай ғана түзетуде. Егер нақты мәні күтілгенінен асып түссе, онда келесі кезеңге арналған күту арттырылып, олай болмаған күнде кемітіліп түзетіледі. Түзету мөлшері айнымалының нақты және күтілген мәндерінің арасындағы айырмаға теңбе-тең деп болжанады.

Ең жақсы жуық мәндер экономиканың субъектілері орталық банктің болжамдарына қолы жетеді⁴ және осы болжамдардың негізінде өздерінің болжамдарын әзірлейді деген болжамдар қабылдауға негізделген рационалды күтулер теориясын пайдаланған кезде алынады. Бұл модельдегі инфляциялық күтудің алдыңғы кезеңдегі инфляцияның салмақталған сомасы болып құрылатынын және кейбір берілген салмақтары бар алдыңғы кезеңдегі инфляция болжамы⁵ моделімен үйлесетінін білдіреді.

Модельде инфляциялық күтудің теңдеуі калибрлеу коэффициенті 0,5 болатын рационалды күтулер теориясының негізінде құрылған:

$$\text{INFEXPECT} = 0.5 \cdot \text{INFSA}(-1) + 0.5 \cdot \text{INFSA} (+1), \tag{9}$$

³ ЖШӨ-нің ықтимал деңгейін кейде тең салмақты деңгейі деп атайды, себебі онда экономиканың даму факторлары динамикалы түрде теңестіріледі

⁴ Мұндай ұйғарымға экономиканың барлық субъектілері белгілі бір нысанда инфляцияның болашақ деңгейіне қатысты өз болжамдарын құрайды және осының негізінде өздерінің күтулерін қалыптастырады деген факт негіз болып табылады. Қарапайымдылығы нарық субъектілері пайдаланатын болжау модельдерінің орталық банктің модельдерімен бірдей немесе нарық субъектілері орталық банктің инфляция болжамының нәтижелерімен таныс деп көзделуінде.

⁵ Яғни, трансмиссиялық тетік бойынша алынатын инфляция болжамы.

яғни, инфляциялық күту алдыңғы уақыт сәтіндегі инфляция мен келесі уақыт сәтіндегі инфляция болжамы арасындағы орташа күту болып есептеледі.

Инфляция теңдеуі. Әдетте инфляция теңдеуі Филипс қисығы нысанында құрылады. Классикалық Филипс қисығы жұмыссыздықтың, инфляцияның және жалақының жылдық өсу қарқынының арасындағы арақатынасты көрсетеді. Оукен заңына сәйкес жалақы деңгейі мен жалпы ұлттық өнім шамасы арасындағы кері байланыс бар. Бұл Филипс қисығына жалақының орнына ЖІӨ өнімін енгізуге мүмкіндік береді

$$\begin{aligned} \text{INFSA} = & -0.26 * \text{INFEXPECT} & + 3.75 * \text{DLOG}(\text{INDIMPRICE}) & + 0.15 * \text{LOG}(\text{BUDJ\_FIZ\_TRANS}) \\ & (0.13) & (2.01) & (0.03) \\ & + 4.22 * \text{DLOG}(\text{WAGE}(-3)) & + 4.32 * \text{DLOG}(\text{M3}(-2)) & + 0.056 * \text{D}(\text{EXRATE}(-1)) \\ & (1.52) & (1.24) & (0.02) \\ & + 2.84 * \text{DLOG}(\text{GDP}(-1)) & + 9.86 * \text{DUMMY1999Q2} & \\ & (0.81) & (0.23) & \end{aligned} \quad (10)$$

Осы инфляция теңдеуіне, күткендей-ақ инфляция күтулері кіргізіледі. Әр түрлі әлеуметтік бағдарламалардың инфляцияға тигізетін әсерін бағалау мүмкіндігіне ие болу үшін біз теңдеуге мембюджеттен жеке тұлғаларға трансферттерді де кіргіздік.

Осы теңдеуден импорт бағалары, жалақы және ақша массасы инфляцияға күшті ықпал ететіні көрінеді.

Инфляция қисымының теңдеуі. Инфляция қисымын болжау құралдарының бірі орталық банктер (мысалы, АҚШ-та, көптеген еуропалақ елдерде, атап айтқанда Чехияда /1/) пайдаланылатын P-star инфляция моделі болып табылады. P-star инфляция моделі ақшаның сандық теориясына негізделген және оның мәні ұзақ мерзімді баға деңгейін шығарылуы оның ықтимал мәнінен (GDPGAP) және ақша айналысы жылдамдығының оның теңбе-тең мәнінен (VELOC_GAP) ауытқуынан асуымен айқындалатын айнымалы ретінде сәйкестендіру болып табылады.

$$\begin{aligned} \text{INF\_STAR} = & 0.32 * \text{INFSA}(-1) & + 0.001 * \text{GDPGAP}(-1) & + 3.65 * \text{VELOC\_GAP}(-1) \\ & (0.07) & (0.001) & (0.70) \\ & + 13.62 * \text{DUMMY1999Q2} & + 1.23 & \\ & (1.16) & (0.22) & \end{aligned} \quad (11)$$

Ақшаның айналмалы жылдамдығының оның тепе-теңдік VELOC_GAP жағдайындағы күйінен ауытқуы келесі формуламен есептелінеді:

$$\text{VELOC\_GAP} = \text{VELOC} - \text{VELOC\_HP}, \quad (12)$$

Мұндағы, VELOC_HP – Хольдрик-Прескотттың фильтрының негізіндн есептелген ақша айналымының жылдамдығының потенциалды бағалануы.

Монетарлық ереже теңдеуі. Монетарлық саясат теңдеуі бастауын Дж. Тейлордың еңбегінен /2/ алады, ол онда көп жылдық деректер қатарына сәйкес АҚШ үшін Федералды резервтік жүйе құралдарының макроэкономикалық көрсеткіштерден тәуелді екендігін анықтайтын нысан бар екенін анықтады. Тейлордың еңбегінде федералды қорлар ставкаларының мақсатты инфляция деңгейінің ағымдағы деңгейі және өндірістің ықтимал деңгейінің ағымдағы деңгейі арасындағы айырмандан тәуелді екендігі туралы сөз болды.

Кейіннен көптеген елдер өз елдерінде монетарлық ереженің мәнін анықтауға зерттеулер жүргізді. Бұл зерттеулерде монетарлық ереженің теңдеуіне инфляциядан басқа, ЖІӨ және басқа көрсеткіштер енгізілді, мысалы, айырбас бағамы, ақша агрегаттары және басқалары.

Мұндай талдау Қазақстан үшін банктік кредиттер бойынша ставкалардың әр түрлі макроқорсеткіштерден тәуелділігі айқындалған еңбегінде (/3/) жасалды.

Біз Ұлттық Банктің қысқа мерзімді ноталары бойынша ставканың ағымдағы инфляция деңгейінің мақсатты деңгейден ауытқуына және өндірістің және айырбас бағамының ағымдағы деңгейінің олардың ықтимал деңгейлерінен ауытқуларына тәуелділігін зерттедік. Сонымен, монетарлық ереже дегеніміз болжағыш (предусмотрительные) модельдер, онда болашақ кезеңдердегі жағдайлардан тәуелді айнымалылар болады, ал бұл модельдерді бағалау үшін көптеген сәттердің жинақтап қорытылған әдісі қолданылады.

Нәтижесінде мынадай теңдеу алынды:

$$\begin{aligned}
 \text{NOTE\_RATE} = & 0.59 * \text{NOTE\_RATE}(-1) & + 0.56 * (\text{INF4} - \text{INF4\_TARGET}) \\
 & (0,07) & (0,17) \\
 & + 61.69 * (\text{DLOG}(\text{EXRATE}) - \text{DLOG}(\text{EXRATE\_HP})) & + 8.70 * \text{DUMMY} \\
 & (17,70) & (1,50) \\
 & + 4.31 * (\text{DLOG}(\text{GDP}(-2)) - \text{DLOG}(\text{GDP\_HP}(-2))) \\
 & (2,07) \\
 & + 2.11 & + [\text{AR}(4) = -0.16] \\
 & (0,70) & (0,03)
 \end{aligned} \tag{13}$$

Мұнда теңдеудің оң жағындағы үшінші және бесінші мүшелері айырбас бағамы мен ЖІӨ-нің олардың Прескотт –Ходрик сүзгісі арқылы есептелетін теңбе-тең мәндерінен ауытқу болып табылады, ал жылдық көрсетілуіндегі тоқсандық инфляция inf4 мынадай формула бойынша есептеледі:

$$\text{inf4} = (((\text{infsa}(-3) + 100) * (\text{infsa}(-2) + 100) * (\text{infsa}(-1) + 100) * (\text{infsa} + 100)) / 10^6 - 100) \tag{14}$$

Қайта қаржыландыру ставкасының ішінара түзету тетігі. Монетарлық саясатта күрт өзгерістерді болдырмау үшін көбінесе монетарлық ережемен бірге ішінара түзету тетігі (/3/) қарастырылады. Бұл тетік пайыздық ставканың нақты мәнін белгілеу үшін орталық банктің ставканың алдыңғы мәні мен монетарлық ереже бойынша алынған ставканың арасындағы орташа алынған мәнін пайдалануын көздейді:

$$\text{note\_RATE\_ADJ} = \rho * \text{d}(\text{note\_RATE}) + (1 - \rho) * \text{note\_RATE}(-1), \tag{15}$$

мұнда ρ параметрі [0,1] интервалында жатады және пайыздық ставканың инерциялық дәрежесін береді. ρ неғұрлым аз болған сайын, пайыздық ставка солғұрлым күрт өзгеруі мүмкін.

Қазақстан үшін $\rho=0,1$ деген мән таңдалды. Осындай $\rho=0,1$ мәнін таңдауға қайта қаржыландыру ставкасының және оның 0,93 деңгейдегі алдыңғы лагының арасындағы ұзақ мерзімді икемділікті айқындайтын төменде келтірілген теңдеу негіз болып табылады:

Осы сәтке үшін калибрлеу әдісі ретінде $\rho = 0,3$ мәні таңдап алынды. Қайта қаржыландыру ставкасы мен оның 0,7 деңгейіндегі алдыңғы лагының арасындағы ұзақ мерзімді икемділікті анықтайтын төменде келтірілген теңдеу ρ -дің осындай мәнін таңдауға негіз болып табылады:

Dependent Variable: NOTE_RATE				
Method: Least Squares				
Date: 09/25/07 Time: 09:05				
Sample (adjusted): 1996Q2 2007Q2				
Included observations: 45 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
NOTE_RATE(-1)	0.696988	0.056006	12.44492	0.0000

DUMMY	4.148953	1.147361	3.616083	0.0008
C	1.556298	0.569858	2.731028	0.0092
R-squared	0.923423	Mean dependent var		10.47335
Adjusted R-squared	0.919776	S.D. dependent var		8.167617
S.E. of regression	2.313381	Akaike info criterion		4.579638
Sum squared resid	224.7728	Schwarz criterion		4.700082
Log likelihood	-100.0419	F-statistic		253.2325
Durbin-Watson stat	1.504497	Prob(F-statistic)		0.000000

5. Пайдаланылатын әдістер және модельдің статистикалық бағалары. ((11) теңдеуінен басқа) барлық регрессиялық теңдеулер үшін ең төменгі квадраттар әдісі (OLS) пайдаланылады.

Бұл теңдеулер үшін мультиколлинеарлыққа, автокорреляцияға және гетероскедастикалыққа (Durbin-Watson тестілері, Q – статистика, Лагранжа LM тесті, ARCH тесті, Уайт тесті), спецификация қателеріне (Рамсей тесті RESET), теңдеулер коэффициенттерінің тұрақтылығына (рекурсивті қалдықтар тестілері, CUSUM және рекурсивті коэффициенттер) тестілер жүргізілді. Модельді пайдалану тәжірибесі сондай-ақ оның тұрақтылығын көрсетеді. Мұны уақыт қатарларын ұзартқан кезде жаңа деректерді қосқанда, модель коэффициенттері өзгерістерінің шамалы болуы, сондай-ақ алдыңғы болжамдармен салыстырғанда ағымдағы болжамдардың сабақтастылығы көрсетеді.

11 теңдеуін құру үшін қорытылған сәттер әдісі пайдаланылды. Алынған теңдеудің сипаттамалары 1-кестеде келтірілген.

1-кесте.

Dependent Variable: D(REF RATE)				
Method: Generalized Method of Moments				
Date: 08/14/07 Time: 10:52				
Sample: 2002Q1 2007Q1				
Included observations: 21				
Kernel: Bartlett, Bandwidth: Fixed (2), No prewhitening				
Simultaneous weighting matrix & coefficient iteration				
Convergence achieved after: 4 weight matrices, 5 total coef iterations				
Instrument list: EXRATE(-2) C				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
INF4-INF4 TARGET	0.275158	0.070885	3.881722	0.0009
R-squared	0.380002	Mean dependent var		0.000000
Adjusted R-squared	0.380002	S.D. dependent var		0.474342
S.E. of regression	0.373496	Sum squared resid		2.789989
Durbin-Watson stat	2.810874	J-statistic		0.032401

6. Экзогенді көрсеткіштерді болжау. Инфляцияны және басқа макрокөрсеткіштерді болжау үшін трансмиссиялық модельді пайдалана отырып экзогенді көрсеткіштердің болжанатын уақыт кезеңіндегі болашақ мінез-құлқын (сценарий) алдын ала айқындау қажет. Сценарий дегеніміз зерттеушінің сыртқы экономикалық ахуалдың, ел ішіндегі экономикалық ахуалдың дамуы, сондай-ақ ақша-кредит саясатының негізгі бағыттары туралы априорлық беруі/көрсетуі. Басқаша айтқанда, сценарийлер шын мәнісінде экономиканың болжанып отырған кезеңде жұмыс істеуінің сыртқы және ішкі жағдайлары туралы туралы негізделген ұйғарымдарын айқындайды. Сценарий құрған кезде бағдарламалық құжаттардың бағыт-бағдарлары, оның ішінде Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының тиісті кезеңге арналған орташа мерзімді жоспары, Ұлттық Банктің ішкі бағалаулары есепке алынады. Қажет болған жағдайда бірнеше сценарий қаралады.

1-кесте.

Dependent Variable: NOTE_RATE				
Method: Generalized Method of Moments				
Date: 09/22/07 Time: 13:22				
Sample (adjusted): 1997Q4 2007Q2				
Included observations: 39 after adjustments				
Kernel: Bartlett, Bandwidth: Fixed (3), No prewhitening				
Simultaneous weighting matrix & coefficient iteration				
Convergence achieved after: 18 weight matrices, 19 total coef iterations				
Instrument list: NOTE_RATE(-2) INF4(-1)-INF4_HP(-1) DLOG(EXRATE(-1))-DLOG(EXRATE_HP(-1)) DLOG(GDP(-3)) -DLOG(GDP_HP(-3)) C				
Lagged dependent variable & regressors added to instrument list				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
NOTE_RATE(-1)	0.588493	0.074051	7.947114	0.0000
INF4-INF4_TARGET	0.562981	0.174937	3.218199	0.0030
DLOG(EXRATE)-DLOG(EXRATE_HP)	61.69286	17.70918	3.483665	0.0015
DLOG(GDP(-2))-DLOG(GDP_HP(-2))	4.314303	2.069028	2.085183	0.0451
DUMMY	8.699595	1.496263	5.814213	0.0000
C	2.112246	0.698511	3.023928	0.0049
AR(4)	-0.156054	0.034754	-4.490231	0.0001
R-squared	0.664794	Mean dependent var	8.573415	
Adjusted R-squared	0.601943	S.D. dependent var	6.605279	
S.E. of regression	4.167386	Sum squared resid	555.7474	
Durbin-Watson stat	2.110109	J-statistic	0.033742	
Inverted AR Roots	.44-.44i	.44+.44i	-.44+.44i	-.44-.44i

7. Инфляция болжамын әзірлеу және оңтайлы ставкаларды таңдау.

Құрылған модельдер жүйесін (1-қосымша) ақша-кредит саясатын әзірлеуде операциялық негіз ретінде пайдалануға болады. Оны қадам-қадамымен іске асыру мынадай:

Бірінші кезеңде әрбір сценарий үшін трансмиссиялық тетік моделі бойынша экономика дамуының берілген нұсқадағы дамуының инфляция болжамы есептеледі.

Екінші кезеңде инфляция бойынша болжам мен мақсат арасында алшақтық болады.

Егер есептелген алшақтық өте зор болса, онда монетарлық ереже бойынша қайта қаржыландыру ставкасының жаңа мәні есептеледі. Осы мәні трансмиссиялық тетік моделінің кіруіне беріледі («қайта қаржыландыру ставкасы» деген экзогенді көрсеткіштің жаңа мәні ретінде) және экзогенді көрсеткіштердің қалған мәндері өзгермеген жағдайда инфляцияның жаңа болжамы есептеледі.

Егер алшақтық қалыпты нормада болса, онда қайта қаржыландыру ставкасына түзету тетігі пайдаланылады және түзетілген қайта қаржыландыру ставкасы ақша-кредит саясатының негізгі бағыттарын әзірлеу үшін негіз ретінде қабылданады.

Қорытынды.

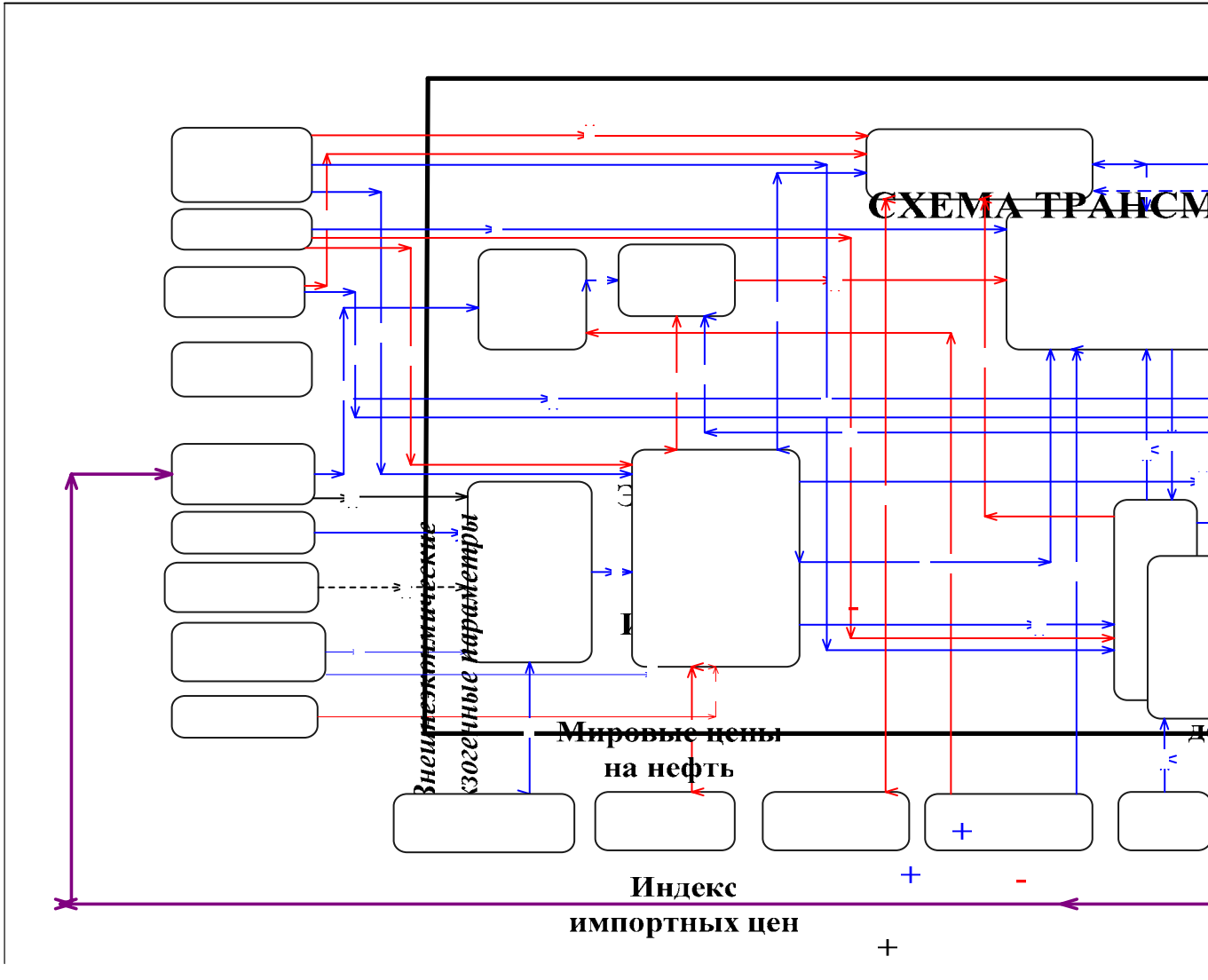
А блогы бойынша есептеулер (трансмиссиялық тетік моделі) «Ақша-кредит саясатының 2006-2008 жылдарға арналған негізгі бағыттарына» және «Ақша-кредит саясатының 2007-2009 жылдарға арналған негізгі бағыттарына» енгізу үшін болжамдар әзірлеуге пайдаланылды. Зерттеулер трансмиссиялық тетікті модельдеу нәтижесінде аздап сабақтастық сақталатыны және әзірленген модельдердің бірішама орнықтылық және практикада пайдалану үшін қолайлы нәтижелер көрсететіні жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Модельдер жүйесіне монетарлық саясат ережесін қосу ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер қабылдаған кезде операциялық негіз ретінде пайдалануға болатын құрал ретінде сапа тұрғысынан оның маңыздылығын арттырады.

Әдебиет.

1. Jan Frait, Lubos Komarek, Lumir Kulhanek. P- P-star -Model based analysis of inflation dynamics in the Czech Republic
2. Taylor J.B. Discretion versus policy Rules in Practice, Carnegie-Rochester Conference series on Public policy, 39, 1993
3. Мухамедиев Б.М. Эконометрический анализ правил денежно-кредитной политики Национального Банка Казахстана. Вестник КазНУ. Серия экономическая, №5 (57), 2006 г.

СХЕМАДАҒЫ СӨЗДЕР:

Ставка рефинансирования

ПРИЛОЖЕНИЕ 1	1-ҚОСЫМША	-
СХЕМА ТРАНСМИССИОННОГО МЕХАНИЗМА КАЗАХСТАНА И ПРАВИЛА МОНЕТАРНОЙ ПОЛИТИКИ	КАЗАҚСТАННЫҢ ТРАНСМИССИЯЛЫҚ ТЕТІК МОДЕЛІНІҢ ЖӘНЕ МОНЕТАРЛЫҚ САЯСАТ ЕРЕЖЕСІНІҢ СХЕМАСЫ	+
СХЕМА ТРАНСМИССИОННОГО МЕХАНИЗМА (БЛОК А)	ТРАНСМИССИЯЛЫҚ МОДЕЛІНІҢ СХЕМАСЫ (А БЛОҒЫ)	+
Обменный курс тенге	Тенгенің айырбас бағамы	
Внешнеэкономические экзогенные параметры	Сыртқы экономикалық экзогенді өлшемдер	+
Экзогенные параметры: инструменты в ДКП	Экзогенді өлшемдер: АКС-тағы құралдар	
Другие экзогенные параметры	Басқа да экзогенді өлшемдер	
Экспорт	Экспорт	
Импорт	Импорт	

Другие экзогенные параметры:

Наличные денежные обращения

Мировые цены на нефть	Мұнайдың әлемдік бағасы
Индекс импортных цен	Импорттық бағалар индексі
Ставка рефинансирования	Қайта қаржыландыру ставкасы
Депозиты БВУ в НБК	ЕДБ-нің ҚҰБ-дағы депозиттері
МРТ	ЕРТ
Интервенция инвалюты	Шетел валютасының интервенциясы
Ноты в обращении	Айналыстағы ноталар
Ставка денежного рынка (ставка TONIA)	Ақша нарығының ставкасы (TONIA ставкасы)
Ставка по кредитной экономике	Кредиттік экономика бойынша ставка
Денежная база	Ақша базасы
Денежная масса	Ақша массасы
Кредиты экономике	Экономикаға берілетін кредиттер
ВВП	ЖІӨ
Потнциальный ВВП	Ықтимал ЖІӨ
Отклонение ВВП от потенциального уровня	ЖІӨ-нің ықтимал деңгейден ауытқуы
Инфляционное ожидание	Инфляциялық күту
Инфляция и инфляционное давление	Инфляция және инфляциялық қысым
Наличные деньги в обращении (заработная плата)	Айналыстағы қолма-қол ақша (жалақы)
Объемы ГЦБ МФ в обращении	ҚМ-нің айналыстағы МБҚ-ның көлемі
Приток капитала в страну	Елге капиталдың әкелінуі
Депозиты в банковской системе	Банк жүйесіндегі депозиттер
Предложение труда	Еңбек ұсынысы
Инвестиции в капитал	Капиталға инвестициялар
Зарплата	Жалақы
Трансферты	Трансферттер
МОНЕТАРНОЕ ПРАВИЛО (БЛОК Б)	МОНЕТАРЛЫҚ ЕРЕЖЕ (Б БЛОГЫ)
Цель по инфляции	Инфляция бойынша мақсат
Прогноз	Болжам
Правило монетарной политики	Монетарлық саясат ережесі
нет	жоқ
Достигнут ли целевой уровень инфляции?	Мақсатты инфляция деңгейіне қол жеткізілді ме?
да	иә
Коррекция ставки	Ставоканы түзету
Инерционность ставки	Ставка инерциялылығы
Результирующая ставка	Нәтижелі ставка
Передача нового значения ставки рефинансирования для пересчета прогноза инфляции	Инфляция болжамын қайта есептеу үшін қайта қаржыландыру ставкасының жаңа мәнін беру

Төлем карточкаларының болашағы

Рақышева Ш.Д.,

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ Қарағанды филиалының
экономикалық талдау және статистика бөлімінің
бас маманы-экономисі

Қолма-қол ақшаны пайдалана отырып есеп айырысу мемлекеттік және коммерциялық қаржы құрылымдарына тым қымбатқа түсетіні белгілі. Жаңа купюраларды айналысқа шығару, ескілерін айырбастау, көп қызметкерлер ұстау, қарапайым клиенттерге қолайлы болмау және көп уақытын жоғалту – мұның бәрі ел экономикасына ауыртпашылығын тигізеді. Қолма-қол ақша айналымының проблемаларын шешудің ықтимал және ең перспективалы тәсілдерінің бірі – қолма-қол есеп айырысудың тиімді автоматтандырылған жүйесін жасау. Сараптамалық бағалау бойынша осындай жүйе қолма-қол ақша айналысын үш есеге жуық қысқартуды қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта әлемнің 200 астам елі банктік қызмет көрсетуді кредит карточкалары негізінде дамытады, ал көптеген елдерде тауарлар мен қызмет көрсетулер үшін қолма-қол емес ақы төлеу барлық ақша операцияларының 90% жетеді.

Бүгінгі күні Қазақстанда ірі қаржы қауымдастықтарының лицензиялары бойынша шетел карточкаларын және сол сияқты өзіміздің теңгедегі және валютадағы кредит және дебет карталарын шығару тәжірибесі бар.

Пластикалық карточка – қазіргі кезде неғұрлым жоғары дәрежелі қолдан жасаудан қорғалған және сонымен бірге карточка ұстаушының төлем жасауға қабілеттілігін тексеруге мүмкіндік жасайтын карточка ұстаушы туралы бірегейлендірілген ақпараттан тұратын ұзақ, бірнеше рет пайдаланылатын төлем құралы.

Пластикалық карточкалар банк ісіндегі «технологиялық» революцияның маңызды элементтерінің бірі болып табылады.

Қазақстандағы төлем карточкаларын шығаруға байланысты қызметті лицензиялайтын, оларды шығаруға және пайдалануға қойылатын талаптарды белгілейтін жалғыз орган Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мемлекеттік мекемесі болып табылады.

Қазақстандағы төлем карточкаларының нарығы 1994 жылдан бастап дами бастады. Олардың бірінші шығарылымын Иртыш-card бірінші жүйесін іске қоса отырып, «Қазақстан халық банкі» АҚ жүзеге асырды. Қазіргі уақытта республикада ел аумағында қолданылатын жергілікті (Алтын, Иртыш-card, Алем-card, «Каспийский банкі» ААҚ-ның карточкасы) және сол сияқты ел аумағында және де одан тысқары қолданылатын халықаралық (VISA, EuroCard/MasterCard, Cirrus/Maestro American Express) төлем карточкалары пайдаланылады.

Импринтерлер мен төлем терминалдарының көп болуына қарамастан, Қазақстандағы төлем карточкаларын ұстаушылар бұрынғыша, карточкаларды негізінен қолма-қол ақша алу үшін пайдаланады және оларды тауарлар мен қызмет көрсетулер үшін есеп айырысу құралы ретінде аз пайдаланады.

Төлем карточкаларын саудада тауарлар мен қызмет көрсетулер үшін есеп айырысу құралы ретінде пайдалану пайызының төмен болуына қарамастан, бөлшек саудада қолма-қол жасалмайтын төлемдерге өтудің сөзсіз болатынын және мемлекет үшін салықты тиімді жинауды, қолма-қол ақшаның көлеңкелі айналымын азайтуды, ақша айналымын бақылауды күшейтуді білдіреді. Төлем карточкасы ұсақ бөлшек тауар-ақша айналымындағы қолма-қол ақша массасын экономикаға тартудың, оны қолма-қол жасалмайтын айналымға аударудың неғұрлым қолайлы құралы.

Төлем карточкасы – бұл ақша емес, карточка ұстаушыға төлемдерді жүзеге асыруға, қолма-қол ақша алуға, валюта айырбастауға және карточкасының эмитенті айқындаған және оның талаптарымен басқа операцияларды жасауға мүмкіндік беретін

ақпараттан тұратын электрондық терминалдар немесе өзге құралдар арқылы ақшаға қол жеткізу құралы. Карточканы жоғалту ақшаны жоғалту дегенді білдірмейді: олар толық сақталады.

Карточка ұстаушының тауар алуы оны ұсынған бойда жедел жүзеге асырылады, ал сауда ұйымының ақша алуы банкке орындалған операция туралы хабарлау үшін және оның шотынан ақша аударуға қажетті уақыт өткеннен кейін жүргізіледі. Төлем карточкаларына қызмет көрсету барысында туындайтын төлем міндеттемелерін орындау гаранты осы карточканы берген банк болып табылады.

Төлем карточкаларының мынадай түрлері болады: дебет, кредит және дебет-кредит.

Дебет карточкасы клиенттің карт-шотындағы ақша сомасы шегінде төлемдерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Дебет карточкасының ұстаушы бола отырып, сіз банкке бұрын енгізілген ақша сомасын ғана жұмсауға мүмкіндік аласыз.

Кредит карточкасы эмитент банк берген заем сомасы шегінде төлемдерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Дебет-кредит карточкасының көмегімен өз қаражатын және сол сияқты банктің заемын пайдалануға болады.

Төлем карточкалары корпоративтік болуы мүмкін. Олар қандай да болмасын заңды тұлғаның қызметкерлеріне шығыстарды, мысалы іссапар шығыстарын төлеу үшін беріледі. Осындай карточкалар банкте ашылған жалпы карт-шотқа байланысты. Әрбір нақты карточка үшін лимит белгіленуі мүмкін, оның шегінде заңды тұлғаның уәкілетті өкілінің төлемдерді жүзеге асыруға мүмкіндігі болады.

Банк практикасында магнит жолағы және орнатылған микропроцессоры бар карточкалар қолданылады. Қазіргі уақытта сыртқы жағына орналасқан, ұстаушының жеке басын бірегейлендіру үшін қажетті деректер жазылған магнит жолағы бар карточкалар ең көп таралған. Төлем карточкасын тиісті оқитын құрылғыға салған кезде жеке деректер операцияны жүзеге асыруға рұқсат алу үшін желі бойынша жіберіледі. Әдетте, карточка жоғалған немесе ұрланған болып табылатыны не табылмайтыны, шоттағы қаражат жеткіліктілігі (дебет карточкалары үшін), заем лимитінің асып кетпеуі (кредит карточкалары үшін) тексеріледі.

Қолма-қол ақшамен салыстырғанда төлем карточкаларының анық артықшылықтарынан басқа, оның ұстаушысы өзімен бірге қолма-қол ақшаның көп сомасын алып жүру қажеттілігінен және оған байланысты тәуекелдерден құтылады.

Карточканың иесі банктегі шоттағы ақша қалдығына сыйақы, сауда ұйымдарында сатып алу кезінде жеңілдіктер алады. Төлем карточкаларыңыз бар болса, сізде үнемі ақша болады, ол ақшаны жоғалтып алудан қауіптенбейсіз, кеденде мәлімдемейсіз, әлемнің кез келген елінде тауарлар мен қызмет көрсетулер үшін ақы төлеу кезінде айырбастамайсыз.

Төлем карточкалары жүйесіне қатысудан сауда ұйымдары да пайда алады: сатып алушылардың саны өседі, айналым ұлғаяды, қолма-қол ақшаны сақтау, өңдеу және тасымалдау шығыстары төмендейді, жасалған барлық төлем операцияларын есепке алу және бақылау сапасы жақсарады. Карточкаларды жүргізу банктерге клиенттерді тарту және қызмет көрсету бойынша кеңестіктік шектеулерді жеңуге мүмкіндік жасады. Төлем карточкасы банк филиалдарынан мыңдаған шақырым жерлерде операциялар жасауға мүмкіндік жасайды.

Қазақстанда төлем карточкаларын шығаруды нақты 19 екінші деңгейдегі банк және «Қазпошта» АҚ жүзеге асырады.

Екінші деңгейдегі банктер мынадай жергілікті жүйелердің төлем карточкаларын шығарады: Altyn Card – «Қазақстан Халық Банкі» АҚ; SmartAlemCard - «ТұранӘлем банкі» АҚ; Каспийский - «Каспийский» банкі» АҚ; TemirCard – «ТемірБанк» АҚ; Ситибанк Казахстан жергілікті карточкасы - «Ситибанк Казахстан» АҚ, Цесна Банктің жергілікті карточкасы - «Цесна Банк» АҚ, және KazCard – «Қазпошта» АҚ; сондай-ақ

халықаралық жүйелердің карточкалар - VISA International, Europay International, American Express International, China Union Pay және Diners Club International.

2007 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша банктер 4,7 млн. төлем карточкасын шығарды, осы карточкаларды ұстаушылардың саны 4,5 млн. адам болды.

Халықаралық жүйелердің карточкалары неғұрлым көп таралған, олардың үлесі 95.7%, жергілікті жүйелер карточкаларының үлесі 4,3% құрайды. 2006 жылғы 1 шілдеде осы арақатынас тиісінше 89,0% және 11,0% болды.

2007 жылғы маусымда Қазақстан эмитенттерінің төлем карточкаларын пайдаланумен жасалған транзакциялардың көлемі 154,1 млрд. теңге болды (2006 жылғы маусыммен салыстырғанда 47,2 есе өсті). 2007 жылғы маусымда транзакцияларың саны 7,2 млн. болды және 2006 жылғы маусыммен салыстырғанда 23,9% ұлғайды. Сондай-ақ қолма-қол ақша алу бойынша операциялар санының өсуімен (6,1 млн. транзакцияға дейін 19,1%) салыстырғанда қолма-қол емес төлемдердің қарқынды өсуі (1,1 млн транзакция дейін 60,0 %) байқалды.

2007 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша Қарағанды облысы бойынша:

- Айналыстағы төлем карточкаларының саны – 587,1 мың бірлік.
- Карточка ұстаушылардың саны – 569,4 мың адам.
- Пайдаланылған төлем карточкаларының саны – 298,1 мың бірлік.
- POS – терминалдар саны – 1004 дана.
- Импринтерлер саны – 28 дана.
- Банкоматтар саны – 314 дана.

Сауда кәсіпорындарының саны – 477 бірлік.

Қарағанды облысындағы төлем карточкаларын пайдаланумен қолма-қол ақша беру бойынша транзакциялардың көлемі маусым айында транзакциялар саны 618,3 мың болғанда 9987,5 млн. теңгені құрады, ал қолма-қол жасалмайтын төлемдердің саны транзакциялар саны 40,6 мың болғанда, 1059,9 млн. теңге деңгейінде қалыптасты.

Батыстағы ақша-кредит саласын дамыту тәжірибесін талдай отырып, болашақта біздің республикамыз да пластикалық карточкаларды ақша айналымы және есеп айырысу құралы ретінде кеңінен пайдаланатын болады деген тұжырым жасауға болады. Бұл ретте біздің банктердің неғұрлым жаппай тұтынушыларға бет бұруы қажет. Қазақстанның қазіргі заманғы пластикалық карточкаларын негізінен банкоматтардан ақша алуға және әзірше саны аз болып отырған, тиісті түрде жабдықталған дүкендерде сатып алу үшін ақы төлеуге арналған дебеттік карточкалар ретінде айқындауға болады.

Төлем карточкасы: дамуы және жай-күйі

Айгүл Ыбыраева, «ҚР Ұлттық Банкі» ММ Атырау филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы

Кредиттік карточкаларды ендірудің алғашқы әрекеттерін жиырмасыншы жылдары АҚШ-та сауда және мұнай компанияларының кәсіпорындары жасады. Алайда картоннан жасалған осы карточкалардың ұзаққа шыдамауы оларды ауыстыруды талап етті. Он жылдан кейін дөңес өрнек салынған алғашқы металл, одан кейін пластикалық карточкалар пайда болды. Осы жаңалық карточкаларға қызмет көрсету процесін ішінара автоматтандыруға көмектесті, себебі карточкалардан таңба жасауға және алдын ала басылған чектерге (слиптерге) иесі туралы ақпаратты көшіруге мүмкіндік жасады. Алпысыншы жылдары, карточкаларға ақпарат жазылған магнит жолақтар жасалғаннан кейін пластикалық карточкалар әлемде кеңінен тарай бастады.

Пластикалық карточкалар алуан түрлі, дегенмен оларды негізінен белгілі бір операциялар жасау мүмкіндігі бойынша және ақпарат тасымалдауыштың нысаны (магниттік жолақ немесе микросхема) бойынша ажыратуға болады. Карточкалардың негізгі түрлері – кредиттік және дебеттік. Кредиттік карточкалардың арнайы қамтамасыз етусіз, сатып алуға арналған автоматты түрде жаңартылатын кредит алуға мүмкіндігі бар, сондай-ақ қолма-қол ақша нысанында кредит алу үшін қолданылады.

Дебеттік карточкада кредиттік карточка сияқты иесінің және карточканы шығарған банктің деректемелері бар ақпарат болады, алайда ол ондағы қаржы активтерінің мөлшерін тікелей азайту арқылы төлемдер жасауға арналған құрал болып табылады. Оны сондай-ақ қолма-қол ақша қаражатының карточкасы немесе активтер карточкасы деп те атайды.

Кредиттік карточкаларының басқа жіктеушісі олардың технологиялық ерекшеліктеріне байланысты – бұл магниттік жолағы бар және орнатылған микросхемасы бар карточкалар. Магниттік жолағы бар карточкалардың сырт жағында оны банкоматтарда және электрондық терминалдарда пайдалану кезінде иесінің жеке басын анықтайтын барлық деректер жазылған жолағы болады. Карточканы қабылдау құрылғысына салған кезде иесінің жеке деректері мәмілені жүзеге асыруға рұқсат алу үшін телкоммуникациялық желілер бойынша жіберіледі.

Микросхемасы бар карточка 1974 жылы Францияда ойлап шығарылды және осы елде және сол сияқты одан тысқары кеңінен тарады. Карточкаға орнатылған микросхема (чип) бұрын жазылған, ал одан кейін мәміле жасау кезінде жаңартылатын ақпаратты сақтаушы болып табылады. Бұл карточканың функционалдық мүмкіндіктерін ұлғайтады және оның сенімділігін арттырады. Карточка бойынша мәміле чипте жазылған мәліметтер негізінде операция жасау кезінде банк жүйесінің процессорымен тікелей байланыссыз жүзеге асырылады. Карточка банк шотындағы қаражат сомасын жадында өзі сақтайтындықтан, бұл жерде авторландыру талап етілмейді: егер лимит асып кетсе, мәміле жасалмайды. Магниттік карточкалармен салыстырғанда олар рұқсат етілмеген кіруден және пайдаланудан жоғары дәрежеде қорғалған, үлкен көлемде әр түрлі ақпаратты, оның ішінде карточканың иесі туралы ақпаратты сақтауға мүмкіндігі бар, сондай-ақ байланыс болмаған кезде пайдалануға болады.

Қазақстандағы басым бағыт микропроцессорлық карточкаларға ғана негізделген қолма-қол емес төлемдердің ұлттық төлем жүйесін дамыту болып табылады. Осындай жүйе саудадағы ақша ағынын неғұрлым ашық жасауға, касса қызметін көрсету, қолма-қол ақша эмиссиясы шығыстарын қысқартуға, жалақы, зейнетақы төлеу мәселелерін жеңілдетуге, кеден және салық төлемдерін жинауды жақсартуға мүмкіндік жасайды.

Бүгінгі күні Қазақстанда төлем карточкаларын шығаруды 19 екінші деңгейдегі банк және «Қазпошта» АҚ жүзеге асырады, олар жергілікті, сондай-ақ халықаралық жүйелердің төлем карточкаларын шығарады.

2007 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша төлем карточкаларын ұсатушылардың жалпы саны 4,5 млн. адам болды (Атырау облысы бойынша 200 мың адамнан аса немесе жалпы республикалық көрсеткіштің 5,2%).

Халықаралық жүйелердің карточкаларының үлесіне айналыстағы карточкалардың жалпы санының 95% келеді, осы карточкаларды пайдалана отырып жасалған төлемдердің көлемі 96% жетеді. Қазақстан эмитенттерінің төлем карточкаларын пайдалана отырып жасаған транзакцияларының жалпы көлемінің 90% астамы ел ішінде жүзеге асырылатынын атап өтуге болады.

Ағымдағы жылдың 1 шілдесіне POS-терминалдардың саны республика бойынша 13215 дана болды, оның ішінде Атырау облысы бойынша – 697 немесе жалпы ел бойынша көлемнің 5,3%. Ел бойынша банкоматтардың саны 3101 дана, импринтерлер саны – 1027 дана, облыстың үлес салмағы 203 дана (ел бойынша жалпы көлемнің 6,6%) және тиісінше 50 дана (4,9%) болды.

Карточкаларды қолдану саласын кеңейту мақсатында 2005 жылғы 1 шілдеден бастап ҚР Үкіметінің Қаулысы күшіне енгізілді, онда төлем карточкаларын пайдалана отырып төлемдер қабылдауға міндетті сауда және сервис кәсіпорындарының тізбесі нақты айқындалды. Олардың ішінде көтерме және бөлшек сауда, автомобильді жөндеу және техникалық қызмет көрсету кәсіпорындары; әр түрлі көлік түрлеріне билеттерді сатумен айналысатын ұйымдар; қонақ үйлер, мейрамханалар және барлар, казино, турагенттіктер, сақтандыру фирмалары және бірқатар басқа ұйымдар бар. Олардың арнайы салық режимі қолданылатын және телекоммуникация желілері жоқ жерлердегі шағын бизнес кәсіпорындарына қатысы болған жоқ.

Қажетті жабдықты орнату және сауда ұйымның төлем карточкаларын ақы төлеуге қабылдау үшін екінші деңгейдегі банкке өтініш жасау және онымен төлем карточкаларына қызмет көрсету үшін тиісті шарт жасау қажет.

2007 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша Қазақстан бойынша өз қызметінде төлем карточкаларын пайдаланатын сауда кәсіпорындарының саны 6615 жетті, оның ішінде Атырау облысы бойынша жалпы республикалық көлемінің 317 немесе 4,8% (ел бойынша 6-орын). Жалпы ел бойынша көлемдегі POS-терминал орнатқан сауда кәсіпорындарының үлесі 80,5% (2006 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша осы көрсеткіш 77,3%) болды.

Төлем карточкаларының отандық нарығын дами отырып, дамыған елдердегі тұтынушылар үшін қол жеткізілімді сервистер мен қызмет көрсетулердің барлық түрін көрсетуге тырысатыны қуантарлық. Қазақстанның төлем жүйелері нарығының басым мақсаты нарықтың барлық сегментінде, әсіресе бөлшек сауда саласында қолма-қол жасалмайтын төлемдерді ұлғайту болып табылады.

Негізгі міндеттердің ішінде заңнаманы клиенттерге қашықтан қызмет көрсетуді дамыту және инновациялық технологияларды ендіру бөлігінде жетілдіру бар. Осымен қатар, «Электрондық үкіметті» қалыптастырудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде «төлем шлюзін» ендіру жоспарлануда.

Қазақстанда лизингті дамыту перспективалары

Сабырбаева Г.Е.,
«ҚР Ұлттық Банкі» ММ Алматы қалалық филиалының
бас маманы - экономисі

Нарық дамыған сайын жаңа қаржы құралдарын пайдалану қажеттілігі туындайды. Қазіргі кезде Қазақстанда өндірістің өсу болашағы зор, мұның өзі техника мен құрал-жабдыққа қажеттіліктің де өсуін білдіреді. Лизинг кәсіпорындарға жалаң қаржы жүктемелері кезінде өндірістік процесті жүзеге асыруға қажеттінің бәрін алуға мүмкіндік береді. Мұның өзі Қазақстандағы лизинг қызметін көрсету нарығын жуық арадағы жылдарда тек қана өседі деп болжауға негіз болады.

Сарапшылардың пікірі бойынша, Қазақстандағы қазіргі заманғы экономикалық ахуал лизинг үшін қолайлы болып отыр. Лизинг операциясы барлық қатысушылар үшін тиімді: тараптардың бірі кезең-кезеңмен төлейтін кредитті және қажетті жабдықтарды алады; басқасы – кредитті қайтару кепілдігін алады, өйткені лизинг объектісі соңғы төлем түскенге дейін лизинг берушінің немесе лизинг операциясын қаржыландыратын банктің меншігі болып табылады.

Тиімді жоба болған кезде лизинг алушы жабдықтарды алуға және сонымен бір мезгілде үлкен шығын жұмсамай-ақ қандай да болмасын өндірісті бастау мүмкіндігіне ие болады. Бұл, әсіресе жаңадан бастаған ұсақ және орта кәсіпкерлер үшін өзекті болып табылады. Сонымен қатар, лизинг алушының бухгалтерлік есеп жүргізуі оңайлатылады, себебі негізгі қаражат, амортизация есептеу, салықтардың бір бөлігін төлеу және борышты басқару бойынша есепке алуды лизинг компаниясы жүзеге асырады. Лизинг шартында берешекті өтеудің икемді схемасын пайдалануды көздеуге болады. Жоғарыда атап көрсетілген барлық жағдайларға банктің өзі лизинг алушы болып табылатын нұсқаны қосуға болады. Бұл – банк үшін пайдалы, өйткені, банктің теңгерімі жеңілдейді және банк қызметін сипаттайтын экономикалық көрсеткіштерде оң көрсетіледі.

Лизинг компанияларына неғұрлым төменгі тәуекел кезінде (әдеттегі кредиттеумен салыстырғанда) лизинг салынған капиталға қажетті пайданы қамтамасыз етеді. Қорытынды төлем жасалғанға дейін лизинг беруші жабдықтардың заңды меншік иесі болып қала береді, сондықтан есеп айырысу бұзылған кезде осы жабдықты талап ете алады және шығындардың орнын жабу үшін оны сатуына болады. Лизинг алушы банкротқа ұшыраған жағдайда жабдық міндетті түрде лизинг компаниясына қайтарылады. Лизинг беруші лизинг алуға пайдаланылуын бақылауға барлық уақытта бірдей мүмкіндік болмайтын ақша ресурстарын емес, тікелей өндірістік құрал-жабдықтарды береді. Лизинг беруші Қазақстан Республикасының аумағына уақытша әкелінетін халықаралық лизинг объектісі болып табылатын өнімге қатысты кеден баждарын және салықтарды төлеуден ішінара босатылады. Лизинг есебінен өндірілетін жабдықтар шығару нарығы кеңейеді. Лизинг жабдығына қосалқы бөлшектерді сатудан, сервисті және түрлендіруді жүзеге асырудан кіріс ұлғаяды.

Қазақстанда 90-шы жылдардың басынан бері лизингті қолдану басталды. Қазақстан Республикасының Үкіметі «Шетелдік инвестициялар туралы» Заң қабылдады, онда отандық нарықта лизингті кеңінен дамыту үшін мемлекеттің айтарлықтай қолдау көрсетуі, қолайлы экономикалық орта жасау көзделген.

Қазақстанда қазіргі кезде 20 жуық лизинг компаниясы жұмыс істейді. Осы компаниялардың Қазақстандағы бизнесі 2006 жылы лизингтік мәмілелердің жалпы көлемінің 90% құрады. 2006 жылы лизинг компанияларының ағымдағы мәмілелерінің құны 472 млн. долларға жетті, мұның өзі 2005 жылғыға қарағанда 49% жоғары. Жасалған мәмілелер көлемі 174 млн. доллар болды, 2006 жылғы 6 ай ішінде аяқталған мәмілелердің көлемі 18 млн. доллардан асты. 2005 жылғымен салыстырғанда нарықтың өсуі 60% болды.

Лизингтік мәмілелерді қаржыландыру үшін ресурстарды тиімді тарту – лизинг компаниялары табысының негізгі факторы. Лизинг компанияларын қаржыландырудың неғұрлым кең таралған көзі жалпы қаржыландыру көлемінің 85% астамын иеленетін банк кредиттері болып табылады. Мәміленің қалған бөлігі меншікті қаражат есебінен қаржыландырылады. Банктердің жанынан құрылған лизингтік компаниялардың басымдыққа ие болатыны сөзсіз. Алайда, коммерциялық банктердің өздерінің еншілес компанияларын меншікті капиталының 10% аспайтын мөлшерде қаржыландыруына қатысты Ұлттық Банк белгілеген шектеулері бар екенін атап айтқан жөн. Осы шектеулерге қарамастан, кейбір компаниялар қазіргі уақытта белгіленген лимитке толығымен сайма-сай келуде.

Лизинг компаниясының басты бәсекелестік артықшылығы тұрақты қаржыландыру көзі болып табылатындықтан, 2005–2006 жылдары лизинг компанияларының облигациялар эмиссиясына қызығушылығы өсті. 2005 жылы 2 млрд. теңге сомасындағы облигацияларды «БТА ORIX Лизинг» компаниясы шығарды, ал 2006 жылы «Альянс Лизингтің» эмиссияларының көлемі 2,5 млрд. теңге болды. Нарыққа қатысушылар облигациялардың қаржыландыру құралдарының қосымша көзі ретіндегі болашағын түгелдей оң бағалайды.

Коммерциялық кредит, әдетте мұндай кредиттер бойынша ставкалар жоғары болмауы себепті лизинг алушылар үшін барынша тиімді қаржыландыру тәсілдерінің бірі болып табылады. Алайда, оның төменгі үлесі (2%) шетелдік жеткізушілердің әлі де болса жеткізушілер алдында сенім кредитін енді ғана қалыптастыру үстіндегі қазақстандық лизинг компанияларына қарайлап отырғанын көрсетеді. Лизинг компаниялары тәжірибелерінің өсуіне байланысты жуық арадағы жылдарда коммерциялық кредиттердің үлесі айтарлықтай өсуі тиіс.

Ауыл шаруашылығы техникасының үлесі 2004 жылғы 48%-дан 2006 жылы 22%-ға дейін қысқарды. Ауыл шаруашылығы секторына «ҚазАгроФинанс» компаниясы тарапынан күй көлемінің жоғары көрсеткіші арқасында ұзақ уақыт бойына лизинг операцияларының осы санаты көшбасшы болып келді. Осы сегментте жоғарыда аталған компаниядан басқа «БТА ORIX Лизинг», «Центр Лизинг» сияқты ойыншылар пайда болды.

Үлесі 2004 жылғы 8%-дан 2006 жылы 15%-ға дейін өскен құрылыс техникасымен лизинг операцияларының көлемі айтарлықтай өсті. Құрылыс, жол-құрылыс және басқа құрылыс техникасы сегментінде «Центр Лизинг», «АТФ Лизинг», «БТА ORIX Лизинг», «Халық Лизинг», «Бипек Лизинг» сияқты компаниялар неғұрлым белсенді. Соңғы жылдары Алматы және Астанада ғана емес, сонымен қатар аймақтарда өз бизнестерін жүргізіп отырған құрылыс компаниялары лизингке қызығушылық білдіре бастады. Қазір негізгі клиенттер құрылыс жүргізушілер болып табылады. Құрылыс материалдарының тапшылығы құрылыс компанияларын материалдарды өндіру үшін кешендерді лизингпен сатып алуға мәжбүрлейді. Құрылыс дүрбелеңі бизнес тарапынан үлесі 2004 жылғы 25%-дан 2006 жылы 29%-ға дейін өскен автокөлік сияқты лизинг затына сұраныс тудырады. Осы топтың ішінде жүк көлігінің үлесі 70% астамын қамтиды, ол 2004 жылы 52% болды. Осы сегментте лизинг компанияларының көпшілігі белсенділік танытады, бұл заңды құбылыс, өйткені, лизингтің осы объектісі жоғары өтімділікке ие. «Бипек Лизинг» және «Вираз Лизинг» сияқты компаниялар үшін автокөлік лизинг операцияларын жасаудың негізгі объектілері болып табылады.

Батыс Қазақстанда жаңа көмірсутегі кен орындарын өңдеу Қазақстанға активтерді сатып алуға арналған құрал ретінде лизингті пайдаланатын ірі инвесторларды тартады. «Райффайзен Лизинг Қазақстан» және «Халық Лизинг» компаниялары 2006 жылы 5% құраған өндіруге арналған жабдықтардың негізгі портфелін қалыптастырды. Каспийде қазақстандық танкер флотының жасақталуына байланысты теңіз көлігі лизингіне сұраныстың (үлесі 6%), сондай-ақ теміржол көлігі лизингіне сұраныстың (үлесі 9%) пайда болғанын атап айту қажет, мұның өзі көліктің осы түрін мемлекеттің сатып

алуының жандануына себепші болды. Осы сегментте «Райффайзен Лизинг Қазақстан» және «Альянс Лизинг» белсенді.

Лизинг сапалы жабдық тартуда маңызды роль атқарады. Лизинг компаниясы клиенттердің сенімді қазіргі заманғы жабдықты сатып алуы үшін тәуекелдерді төмендетуге тиімді. Өйткені, жабдықтың сынуы немесе ақаулы болуы немесе өнімділігінің жеткілікті болмауы тұтастай алғанда жобаның тәуекелдерінде барлық уақытта көрсетіледі. Егер жабдыққа қатысты проблема лизинг алушының өзінде туындаса, онда бұл автоматты түрде лизинг берушіде де туындайды. Клиентте лизинг төлемдерін төлеу бойынша қиындықтар пайда болған жағдайда лизинг компаниясына сенімді импорттық техниканы сатып алу қолайлы әрі жеңіл болады.

Өндірістік, сауда, полиграфиялық және басқа да жабдықтар лизингі компанияның жалпы лизингтік портфелінің аз ғана үлесін құрайды, мұның өзі осы секторлардағы инвестициялық белсенділік көрсеткішінің төмендігі болып табылады. Лизинг компаниялары басшыларының пікірлері бойынша бизнес өзінің инвестициялық қызметін дұрыс болжауға қатысты өз біліктілігін көтеруге тиіс.

Бизнеспен қарқынды дамушы қалаларда айналысқан жеңілірек болатыны айқын нәрсе. Қазақстанның негізгі бизнес орталықтарында – Алматыда және Астанада мұндай жағдайлар бар. Алматыдағы лизингтік операциялардың үлесі 2004 жылғы 34%-дан 2006 жылы 37%-ға дейін өсті, ал Астанада бұрынғы деңгейінде –10% шегінде сақталды. Алматыдағы лизинг операцияларының неғұрлым көп үлесі «Альянс Лизингке», «Халық Лизингке» және «АТФ Лизингке» тиесілі. Үш компанияның жиынтық үлесі лизингтік нарықтың 59% құрайды. Алматыда негізгі қорларға инвестициялардың негізгі көлемінде лизингтің үлесі 5%-дан астамын құрайды, мұның өзі барлық аймақтардың ішінде ең жоғары көрсеткіш болып табылады.

Астанада «Бипек Лизинг», «Центр Лизинг» және «БТА ORIX Лизинг» компаниялары көшбасшы орындарға ие, олардың барлық лизинг операцияларындағы жалпы үлесі 76% құрайды. Астанаға барлық инвестициялардағы лизингтің үлесі 1,5% құрайды.

Көмірсутегіне бай Батыс аймақ тұрақты даму динамикасына ие. Оның үлесі 2004 жылғы 10%-дан 2006 жылы 23%-ға дейін өсті. Мұндағы неғұрлым белсенділер қатарында «Райффайзен Лизинг Қазақстан», «Вираз Лизинг» және «БТА ORIX Лизинг» компаниялары болды, олардың нарықтағы үлесі 67% құрайды. Осы аймаққа инвестициялардың жоғары көлеміне қарамастан, мұндағы лизинг операциялары небәрі 1%-ды құрайды.

Өнеркәсіптік Солтүстік Шығыс аймақта лизинг операцияларының үлесі 2004 жылғы 40%-дан 2006 жылғы 21%-ға дейін азайды. 89% жалпы портфельмен нарық көшбасшылары «ҚазАгроФинанс», «Центр Лизинг» және «БТА ORIX Лизинг» болып табылады. Бұл аймақта негізгі қорларға жалпы инвестициялардағы лизингтің үлесі Қазақстан бойынша орташа көрсеткіштен жоғары және 2,6% құрайды.

Оңтүстік ауыл шаруашылығы аймағы өзінің үлесін 2004 жылғы 7%-дан 2006 жылы 16%-ға дейін ұлғайтты. Мұнда «Вираз Лизинг», «ҚазАгроФинанс» және «БТА ORIX Лизинг» компанияларда көшбасшы болып отыр, олардың нарықтағы жиынтық үлесі 67,2%. Лизинг арқылы жүзеге асырылған инвестицияларды деңгейі осы аймақтағы жалпы инвестициялар көлемінің 1,7% құрайды.

Қазақстанда лизинг нарығы дамуының әлуеті әлі де жеткілікті түрде ауқымды. Тіпті, лизинг инвестицияларының үлес салмағы ең жоғары аймақ Алматының өзінде жуық арадағы 2–3 жылда нарық бірнеше есе өсетін мүмкіндігі бар.

Өндірістің әр түрлі салаларында лизингті ұйымдастыру мен жүргізудің нақты рәсімдерінің, өкінішке орай, болмауы банктерге әзірше оның тиісті қызмет көрсету стандарттарын әзірлеуге және өздерінің оған қатысу тиімділігін айқындауға мүмкіндік бермейді. Лизинг мәмілелерін жүргізу көптеген міндетті нысаншылдықпен қоса жүргізілуде. Оның ішінде:

- жылжымалы мүліктің қаржылық лизингі шартын мемлекеттік тіркеу туралы талап,
- сатып алынатын жабдық шет елден келіп түсетін кезде сертификаттау және стандарттау жөніндегі талаптарды орындау,
- лизинг объектісін бухгалтерлік есепте дұрыс көрсету проблемалары.

Бұдан басқа да проблемелер бар: көптеген кәсіпорындардың қаржылық қызметінің айқын болмауы, олардың менеджментінің төменгі деңгейі, кредиторлар құқығын қорғаудың сенімді жүйесінің болмауы. Кредит операцияларының банктер үшін жоғары тәуекелділігі әлуелі заемшы туралы, оның кредит қабілеттілігін барабар бағалауға мүмкіндік беретін толық әрі шынайы деректерді алудың заңды мүмкіндігінің болмауы себепші болып отыр. Банктердің инвестициялық белсенділігіне елеулі дәрежеде барлық кәсіпорындардың болашақта қаржылық есеп пен есептіліктің халықаралық стандарттарына күтіліп отырған көшуі, олардың іскерлік және қаржылық беделін бірегейлендірудің тиімді жүйесін құру ықпал етуі мүмкін.

Отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін олар лизингтік қарым-қатынасты дамытуға ұмтылатын жағдайлар жасауы қажет, өйткені лизинг икемді әрі көп үміттендіретін, инвестициялар тартуға қабілетті экономикалық тетік болып табылады, ал өндірісті инвестициялау еліміздің экономикасын дамытуға себепші болады.

Қысқа мерзімді өтімділік проблемалары жағдайында банк секторын дамытудың кейбір аспектілері

Қ. Құлбарақов,
э.ғ. к., доцент, «ҚР Ұлттық Банкі» ММ
Атырау филиалының директоры

Қазақстанның екінші деңгейдегі банктерінде белгілі бір деңгейде қысқа мерзімді өтімділік проблемаларын туындатқан әлемдік қаржы нарықтарындағы тұрақсыздық банк жүйесінің жалпы жай-күйіне айтарлықтай әсер ете қойған жоқ.

Тұтастай алғанда еліміздің, атап айтқанда аймақтың банк секторындағы ахуал салыстырмалы түрде тұрақты болды, оны банк қызметінің ағымдағы жылдың өткен үш тоқсанындағы көрсеткіштері көрсетті.

Заем алушыларға кредит беру шарттарының қатаңдануы, сондай-ақ ол кредиттер бойынша ставкалардың өсуі қысқа мерзімді өтімділік проблемаларының сөзсіз салдары болғандығын атап өткен жөн. Мұның барлығы кредитке деген сұраныстың төмендеуіне әкеп соқты. Мәселен, ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында кредит беру қарқынының айтарлықтай баяулағаны байқалды. Аймақ бойынша берілген заем көлемі 2007 жылдың сәуір-маусым айларына қарағанда ағымдағы жылдың шілде-қыркүйек айларында 16,6%-ға төмен болды, бірақ бірінші тоқсанмен салыстырғанда 25,1%-ға өскендігі байқалған.

Бұл ретте ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында оның алдындағы тоқсанмен салыстырғанда жеке тұлғаларға берілген заем көлемі 22%-ға 22 млрд.теңгеге дейін төмендеген, ал 2007 жылдың 1-тоқсанында оның 26%-ға өскендігі байқалған. 2007 жылғы 1 қарашадағы жағдаймен алғанда кредиттер бойынша берешек 2007 жылғы 1 тамыздағы көрсеткіштен 4,4%-ға артты, 2007 жылғы 1 сәуірдегіден 1,3 есе артық.

Әлемдік нарықтардағы қалыптасқан ахуал еліміздегі де, облыстағы да ипотекалық кредиттеу секторына көбірек әсер етті. Мәселен, ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында алдындағы тоқсанмен салыстырғанда азаматтарды құрылысқа және тұрғын үй сатып алуға кредиттеу көлемінің 34%-ға төмендегені байқалды (2007 жылғы 1-тоқсанмен салыстырғанда 1,2 есе өскен).

Ипотекалық заем беру көлемінің төмендеуіне екінші деңгейдегі кейбір банктерде ипотекаға мораторийдің жариялануы, ал кейбірінде экономиканың құрылыс саласының шаруашылық жүргізуші субъектілерін кредиттеу көлемінің айтарлықтай азаюы себепші болды.

Ағымдағы өтімділікпен болып жатқан проблемалар жағдайында халықтың жинақталған ақшасының ынталанбауы салдарынан халық салымының ықтимал әкетілуі банктер үшін қауіп төндірді. Банктердің депозиттік базасының динамикасында олардың көлемінің айтарлықтай төмендегені және сыртқы ресурстарды пайдалануға қойылған шектеулер жағдайында депозиттердің өсуі ресурстарды толықтырудың біршама маңызды көзі болғандығы қуантады.

Облыстың банк мекемелерінің филиалдарында 2007 жылғы үшінші тоқсанда оның алдындағы тоқсанмен салыстырғанда тартылған депозиттер көлемінің 3,1 есе өскендігі байқалды. Бұл ретте ағымдағы жылдың екінші тоқсанымен салыстырғанда 14 есе артық тартылған заңды тұлғалар салымдарының көлемі алдыңғы орында болды.

Ағымдағы жылдың үшінші тоқсанына дейін шаруашылық жүргізуші субъектілер үлесінің тартылған салымдардың жалпы көлемінде 17%-дан аспағандығын, ал ол көрсеткіштің 2007 жылғы шілде-қыркүйекте 75%-ға жеткендігін айта кеткен жөн.

Аймақтағы банктердің филиалдары кешегі күнге дейін жеке тұлғалардан барлық салым көлемінің 80%-дан астам көлемін тартса, 2007 шілде-қыркүйекте ол бар болғаны 25% болды.

Депозиттер бойынша пайыздық ставкалардың көтерілгеніне қарамастан ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында салымшылар күту жағдайында болды. Оны халықтың

ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында оның алдындағы тоқсанында салған қаражатымен салыстырғанда аздап төмендеуімен (9,3%-ға) түсіндіруге болады, алайда бірінші тоқсандағы деңгейге қарағанда ол 1,2 есе өскен.

Сонымен қатар ағымдағы жылдың шілде-қыркүйек айларында депозиттердің валюталық құрылымында айтарлықтай өзгерістер болды. Мысалы, ұлттық валютадағы депозиттердің үлес салмағы ағымдағы жылдың екінші тоқсанындағы 82%-дан үшінші тоқсанда 23%-ға дейін төмендеп кетті. Осы кезеңде шетел валютасындағы депозиттердің үлесі 18%-дан 78%-ға дейін өсті. 2007 жылғы шілде және тамызда теңгенің АҚШ долларына шаққандағы бағамының түсуі теңгемен салынған салымдар үлесінің азаюының нақты себебі болды.

Қазіргі уақытта салымшылардың отандық қаржы жүйесіне деген сенімін сақтап қалу банк менеджментінің бірінші кезектегі міндеттерінің бірі болып отыр. Осы мақсатта банк құрылымдары клиенттер алдындағы міндеттемелерін уақтылы және толық орындаулары үшін өтімділікті тиісті деңгейде ұстап тұрулары қажет.

Әлемдік қаржы нарықтарындағы оқиғалар отандық банктерді депозиттер тарту, кредиттер беруге қатысты үстемдік саясатын жүргізуге итермеледі, сондай-ақ оларға ішкі депозит нарығына бет бұру қажеттігін көрсетті.

Қаржы тұрақтылығын көтеру, мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылдарының тиімді жүйесін ұйымдастыру және қаржы тұрақтылығы үшін тууы мүмкін қауіптерді уақтылы анықтау, сондай-ақ қаржылық қатынастар субъектілерінің тәуекелдерін реттеу жөнінде үйлестірілген саясат жүргізу мақсатында Үкімет, Ұлттық Банк және Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі (ҚҚА) 2007 жылғы 10 қарашада Қаржылық тұрақтылық мәселелері жөніндегі меморандумға қол қойды.

Меморандум қаржы тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізгі қағидаттарын, әрбір тараптың қаржы тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес міндеттері мен ролін, ақпараттық өзара іс-қимыл жасау рәсімдерін, сондай-ақ жүйелік дағдарыстардың теріс әсерін барынша азайтудың қағидаттары мен тетіктерін айқындады.

Атап айтқанда, Үкімет, Ұлттық Банк және ҚҚА:

(1) мемлекеттік қолдау көрсету қағидаттары және қаржы тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік реттеудің басқа да құралдарын қолданудың рәсімдері туралы;

(2) Ұлттық Банктің соңғы сатыдағы кредитор ретінде заем беруінің негізгі шарттарына қатысты;

(3) тиісті жағдайлар және осы тетікті пайдалану қажеттігі туындаған жағдайда екінші деңгейдегі банктердің «проблемалы» активтерін басқарудың мәселелеріне Қазақстан Республикасы Үкіметінің қатысуының дұрыстығы туралы келісімге қол жеткізді.

Сондай-ақ қаржы тұрақтылығы индикаторларының тұрақты мониторингін жүргізу қажеттігі айқындалды, ол мониторингті жүргізуде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі үйлестіруші орган болады.

Көрсетілген құжатқа қол қоюдың тиімділігі 2007 жылдың басында айқындалған болатын. Меморандумның жасалуы қаржы нарығының жұмыс істеу жағдайының қатаңдануына жасалған қадам емес, мемлекеттік органдардың ұзақ мерзімді перспективада сапалы деңгейде іс-қимыл жасауын қамтамасыз етудің және қаржы қатынастары субъектілерінің қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясаттың бағамдарын жасауының негізі ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасы сақтандыру нарығының дамуы

Д: М: Шлымов

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Зерттеулер және статистика департаменті стратегия және талдау басқармасының жетекші маманы талдаушысы

Индустриалды дамыған елдерде сақтандыру экономиканың стратегиялық секторы болып табылады, үздіксіз және іркіліссіз өндіріс процесін қамтамасыз ете отырып, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қолдай отырып, азаматтарға және бизнеске түрлі күтпеген және қолайсыз құбылыстар кезінде нұқсанды өтеуге кепілдік береді. Бұдан басқа, сақтандыру қорлары инвестициялық ресурстардың орасан зор көзі болып табылады. Францияда, мысалға алсақ, сақтандыру компанияларының инвестициялары экономикада ЖІӨ көлемінің 40%-ын құрайды.

Соңғы уақытта біздің елде сақтандырудың ролі елеулі түрде өсті. Бұл туралы сақтандыру ұйымдарының активтері қызметінің: сақтандыру ұйымдары активтерінің өсуі, меншік капиталдың өсуі, сақтандыру ұйымдарының төлемдері мен сыйлықақыларының ұлғаюы сияқты негізгі көрсеткіштері куәландырады. Сонымен, сақтандыру ұйымдарының активтері 2007 жылдың қаңтар-қыркүйегінде 33,3%-ға өсіп 180,6 млрд. теңгеге дейін жетті, сақтандыру ұйымдарының меншік капиталы 2007 жылдың 9 айында 37,7% ұлғайып 110,4 млрд. теңгеге жетті.

Бұған қоса, сақтандыруға деген сенім бірте-бірте өсе түсуде. Бұл туралы жеке және заңды тұлғалардың сақтандыру сыйлықақысы (жарна) көлемінің ұлғаюы куәландырады. Сақтандыру сыйлықақысының жалпы сомасы 2007 жылдың 9 айында өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда ұлғайып, 33,8%-ға 110,5 млрд. теңгеге жетті.

Сақтандыру сыйлықақысының жалпы көлемінде негізгі үлес ерікті мүліктік сақтандыруға тиесілі, ол - 82,8 млрд. теңге немесе жиналған сақтандыру сыйлықақысының жалпы үлесінде 74,9%. Міндетті сақтандыру үлесіне жиналған сақтандыру сыйлықақысының 3,9%-ы немесе 13,6 млрд. теңге, ерікті жеке сақтандыру үлесіне - 12,3 млрд. теңге немесе 11,2%-ы тиесілі.

Сақтандыру төлемдерінің көлемі ұлғаюда. Ағымдағы жылдың 9 айында төлем көлемі 32,7 млрд. теңге болды (өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 3,7 есе көп). Төлемнің негізгі сомасы ерікті мүліктік сақтандыруға тиесілі, ол барлық төлемнің – 78,6%, міндетті сақтандыру бойынша – 12,6%, ал ерікті жеке сақтандыру бойынша - 8,8%.

Төтенше жоғары залалдардан сақтау және тәуекелдерді бөлу мақсатында сақтандыру компаниялары қайта сақтандырумен белсенді айналысуда. Негізінен отандық сақтандырушылар қайта сақтандыруды шетелдік қайта сақтандыру компанияларында жүзеге асырады. 2007 жылдың 9 айында қайта сақтандыруға 46,2 млрд. теңге (сақтандыру сыйлықақысының жалпы сомасында 41,9%) берілді, оның ішінде 34,8 млрд. теңге резидент емес қайта сақтандыру ұйымдарына берілді.

Резидент емес қайта сақтандыру ұйымдарына берілген сақтандыру сыйлықақысының санында тұрақты төмендеу тенденциясы бар екендігін атап өту керек. Егер осы көрсеткіш 2006 жылдың 9 айында 87,3% болса, онда ағымдағы жылдың 9 айында қайта сақтандыру ұйымдарына берілген сақтандыру сыйлықақысы жалпы сомасының – 75,2%-ы болды.

Бұл сақтандыру нарығының дұрыс дамуын көрсетеді. Резидент емес қайта сақтандыруға берілген сыйлықақы үлесінің азаю тенденциясы ең алдымен сақтандыру ұйымдарын капиталдандырудың артуымен байланысты. Бұл оларға өзіндік ұстап қалуға көп тәуекелдер қалдыруға мүмкіндік береді. Алайда, бұл тенденцияның тәуекелдерді диверсификациялаудың қысқаруына және олардың біздің елде шоғырлануға әкеп соғуы мүмкін екендігін ұмытпауымыз керек. Бұл сонымен Қазақстанның жекелеген өңірлерінде

жер сілкіну, көшкін және сел сияқты табиғи апаттарға ұшырайтын тәуекелдің жоғары деңгейі сақталып отырғандықтан тереңдей түседі

Қайта сақтандыруға берілген сақтандыру сыйлықақысының жалпы көлемінде негізгі үлес мынадай елдерде: АҚШ – 22,4%, Ресей – 14,7%, Швеция – 8,1%, Германия – 7,3% Ұлыбритания – 6,6%, Швейцария – 3,0%. Қайта сақтандыру бойынша басты әріптестер мынадай компаниялар: IF P&C Insurance (Швеция), Houston Casualty Company (США), New Hampshire Insurance Co. (США), Swiss Re (Швейцария), Ингосстрах (Россия), AIG.

Swiss Re қайта сақтандыру компаниясының жариялаған Sigma басылымының бағасы бойынша Қазақстанның сақтандыру нарығы 2005 жылдың қорытындысы бойынша серпінді даму үстінде деп танылды.

Қазақстанның сақтандыру нарығының дамуы Сақтандыру нарығын дамыту бағдарламасы шеңберінде ең алдымен, бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылдауға ықпал етеді. Олар әлемдік сақтандыру кеңістігінің қазіргі тенденцияларын ескере отырып, ұлттық заңнамалардың Еуропалық Одақ директиваларымен және Сақтандыруды қадағалаудың халықаралық қауымдастығымен (IAIS) үйлесім табуын әрмен қарай жетілдіруге бағытталған. Атап айтқанда, сақтандыру тәуекелдерін сыныптау Еуропалық Одақ директиваларымен сәйкестендірілді. Бұл түрлі сыныптамалармен байланысты қайта сақтандырудың халықаралық нарығында отандық сақтандырушылардың тәуекелдерін қайта сақтандыру проблемасын шешуге мүмкіндік береді.

Бұған қоса, заңды тұлғалар мен азаматтардың ерікті бірлестігі сияқты өзара сақтандыру қоғамын құру және қызметі үшін құқықтық кеңістікті қамтамасыз ететін өзара сақтандыру туралы заң қабылданды. Сондай-ақ отандық сақтандыру нарығына шетелдік инвесторлар мен қатысушыларды тарту үшін қолайлы жағдай жасалды.

Сақтандыру нарығының серпінді дамуына, сондай-ақ экономикалық тұрақтылық пен базалық макроэкономикалық көрсеткіштердің бірте-бірте жақсаруы ықпал етті. Қазақстанның жалпы ішкі өнімі соңғы 7 жылда жылына 10% астам қарқынмен өсуде, тағы да халықтың табысы да барынша жоғары қарқынмен өсуде.

Қазіргі кезде Сақтандыру нарығына қатысушылары 40 компания, (оның ішінде: 6 – өмірді сақтандыру бойынша, 10 – Қазақстан Республикасы резидент еместерінің қатысуымен). Ірі халықаралық сақтандырушылардан Қазақстанда «СК «Эй Ай Жи Казахстан» АҚ жұмыс істейді. Бұдан басқа, біздің елде 14 сақтандыру брокері, оның 4-уі ірі халықаралық сақтандыру брокерлері («Marsh», «AON», «Heath Lambert», «EOS RISQ») болып табылады және 41 актуарий жұмыс істейді.

Өмірді сақтандыру нарығын дамыту мақсатында республикада мемлекеттің 100 пайыз қатысуымен және 500 миллион теңге көлеміндегі жарғылық капиталымен «Мемлекеттік аннуитеттік компания» өмірді сақтандыру жөніндегі компания» акционерлік қоғамы құрылды.

Көлік құралдары иелерінің азаматтық құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру бойынша тұтынушылардың кінә қоюларымен байланысты дауларды жою жөніндегі проблемаларды жедел шешу мақсатында сақтандыру омбудсмені институты құрылды. Оның міндетіне бірінші кезекте техникалық мәселелер бойынша кідірістерді алып тастай отырып, істің қараудың жеделдетілуін қамтамасыз ететін омбудсмен дауларын қарау кіреді. Яғни инфрақұрылым жолға қойылуы тиіс. .

Ағымдағы жылы шілденің соңында «Еуразия сақтандыру компаниясы» АҚ «International Insurance Society. Inc.» халықаралық сақтандыру қоғамына мүше болды. Сондай-ақ 2 сақтандыру компаниясының халықаралық рейтингі бар, бұлар Moody's Investors Service» версиясы бойынша «Baa1» қаржылық сенімділік (тұрақтылық) рейтингі бар «Экспорттық кредиттер мен инвестицияларды сақтандыру жөніндегі мемлекетті сақтандыру корпорациясы» АҚ және «A.M. Best» версиясы бойынша «B ++» (Good) деңгейінде қаржылық тұрақтылық рейтингі растаған «Еуразия сақтандыру компаниясы» АҚ.

Қатты өскеніне қарамастан сақтандыру әлі де болса жеткіліксіз дамыған қалпында қалып отыр. Сақтандыру компаниялары активтерінің көлемі ЖІӨ-нің 1,6%-ын құрайды, ал ол кезеңде банктік сектордың активтері ЖІӨ көлемінен асып түсті, зейнетақы активтері іс жүзінде ЖІӨ-нің 10%-на жетті.

Сақтандыру компаниялары жинаған сыйлықақы ағымдағы жылы ЖІӨ-нің шамамен 1%-ы болды. Сол кезеңде АҚШ-та ЖІӨ-дан сыйлықақы жинау 2003 жылы 11%-ға жетті, Шығыс Еуропа (Венгрия және Польша) сол жылы ЖІӨ-ның 3%-ы шамасында болды.

Әлем елдері арасында отандық сақтандыру нарығы жиналған сақтандыру сыйлықақысының жалпы көлемі бойынша 68-ші орын алады (88-ші орын - өмірді сақтандыру саласы бойынша, 58-ші орын – жалпы сақтандыру саласы бойынша).

Төмен даму өмірді сақтандыруды көрсетеді. Көбінше мұндай ахуал халықтың табысының салыстырмалы төмен деңгейімен, өмірді сақтандыру жөніндегі компанияларға сенімнің жоқтығымен, елдің қор нарығының дамымағандығымен, ұзақ мерзімді сақтандыруға халықтың қатысуы үшін экономикалық ынталандырудың жеткіліксіздігімен байланысты. Өмірді сақтандыру үлесі қабылданған сыйлықақының жалпы сомасында бар-жоғы 3,2%, ал дамыған елдерде осы көрсеткіш 40%-дан 70%-ға дейін жеткен.

Қорытындысында атап өту керек, қазіргі кезде Қазақстан Республикасында 2007-2011 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамыту тұжырымдамасы іске асырылуда, онда сақтандыру секторын дамыту мәселесіне жеке бөлім арналған.

Көрсетілген Тұжырымдамаға сәйкес орта мерзімді перспективада сақтандыру нарығын дамытудың басты бағыттары экономиканы дамыту, өмірді сақтандыруды дамыту, міндетті сақтандыру жүйесін жетілдіру, сақтандыру ұйымдары мен сақтандыру қатынастарының барлық субъектілерінің сақтандыру мәдениетін арттыру, сондай-ақ сақтандыруды қадағалауды жетілдіру үшін ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстарды шоғырландыру және сақтандыруды қорғауда қажеттіліктерді қанағаттандыру бойынша шаралар әзірлеу және іске асыру болып табылады.

Тұжырымдама шараларын толық іске асыру сақтандыру нарығын сапалы жаңа деңгейге көтеруге және әлемнің жетекші елдерінде қабылданған стандарттарға жақындатуға жол ашады.

Экономикалық даму проблемалары: теория және практика

Қалдыбеков Н.С.
«ҚР Ұлттық Банкі» ММ БҚФ-ның
экономикалық талдау және статистика бөлімінің
маманы-экономисі

Отандық және шетелдік капиталдың инвестициялық белсенділігі, сондай-ақ мемлекеттік бюджет шығыстарының өсуі ел экономикасының өсуіне себепші болды. Еңбек өнімділігінің тиісінше немесе қарқынды артуы арқылы нығаймаған экономиканың өсуі экономикаға Қазақстан Республикасында байқалып отырған инфляциялық қысымның күшеюіне әкеліп соқтырады.

Инфляциялық үрдістер проблемасының баспасөз беттерінде қызу талқылануына қарамастан, осы проблема өзінің өзектілігін жойған жоқ. Экономиканың өсуімен қатар жүретін инфляциялық үрдіс экономикалық және ақша-кредит саясатының дұрыс пысықталуын қиындатады. Қазіргі кезде инфляция қосарлы сипатқа, яғни монетарлық және монетарлық емес фактор сипатына ие екендігі белгілі. Осыған байланысты инфляциялық үрдістерді реттеу шеңберінде ҚР Үкіметі мен ҚР Ұлттық Банкі инфляцияның монетарлық және сол сияқты монетарлық емес қырына ықпал ету шараларын қабылдауда.

Өкінішке орай қазіргі кезде инфляцияның көтерілу себебінің әр түрлі бағыттағы сипаты бар. Экономикалық теорияда инфляцияның себептері және онымен күреске қатысты әр түрлі көзқарастар келтіріледі. Мәселен, мысалға алатын болсақ, нобель лауреаты Милтон Фридман «осының өзі монетарлық құбылыс болып табылатындықтан инфляция барлық уақытта және барлық жерле болады» деп санайды. Егер тарихқа жүгінетін болсақ, онда 70-жылдардың аяғында Ұлыбританияда билік басына неоконсерваторлар келгеннен кейін «жаңа құндылықтарды», яғни жеке адамның бостандығы мен оның құқықтарын және меншігін құрметтеуді, жеке бастамаға, іскерлікке, бәсекелестікке шектеулерді алып тастауды алдыңғы орынға шығарды. Елдің шаруашылық өмірін реттеу үлгісінің негізіне монетаризм – ақша-кредит саясатының қағидаттары алынды, ал нарық ресурстарды қайта бөлу және өндірісті ынталандырудың неғұрлым тиімді құралымен жария етілді.

Елде, бір жағынан, өндірістің айтарлықтай құлдырауы, екінші жағынан бағаның қарқындап өсуі байқалған кезеңде үкіметті консерваторлар басқарды. Яғни, инфляцияның өсуіне басты себеп мемлекеттің ірі-ірі шығыстары, сондай-ақ елдің кредит-қаржы аясындағы ерекшеліктері болып табылды. Мұның өзі үкіметтің инфляцияны тежеу тәсілдерінің өзіне тән ерекшелігіне себепші болды. Төмен, ұзақ мерзімді болашақта тіпті «нөлдік» инфляция экономиканы құрылымдық жағынан қайта құру мен оның тұрақты өсуі үшін қолайлы жағдай жасауға тиіс болды. Осының негізінде Үкімет, сол кездегі басшы М. Тэтчердің басшылығымен, бірінші кезектегі мақсаты етіп бағаның өсуіне қарсы өзінің әлеуметтік-экономикалық күрес стратегиясын жария етті. Үкімет, ең алдымен, экономикалық реформаларға кіріспес бұрын іске асырылуы ұзақ кезеңге (10 және одан көп жылға) есептелген тұжырымдама жасады. Үкімет көзделген мақсаттарды жүзеге асыру кезеңдері туралы ашық хабарлады. Мұндай тәсіл, бір жағынан саясаттағы сабақтастықты сақтауға, ал екінші жағынан – белгіленген бағдарламаның икемділігін, көзделген бағдарламаны түзету мүмкіндігін қамтамасыз етті.

Екінші жағынан, монетаризмге барабар айқындауды әйгілі экономист Ефим Хесин береді. Ол өз зерттеулерінде мынадай айқындама береді «монетаризм – еркін кәсіпкерліктің либералды идеологиясының нарықтық экономиканың өзін-өзі басқару қабілеттілігінен туындайтын бір нұсқасы болып табылады. Алайда, монетарлық теория үстемдік еткен жағдайда мемлекет маңайда болып жатқан құбылыстың бәрін еркіне қоя

беріп, нарық тетіктеріне толықтай іс-әрекет еркіндігін бере отырып, экономикалық саясаттан өзін өзі шеттетеді деп тұжырымдаудан өткен қателік жоқ». Осыны негізге алсақ, Ұлыбритания тәжірибесі үкімет шаруашылық өмірдің әр түрлі салаларын реттеуге иек артып қана қоймай, сонымен қатар экономикадағы мемлекеттік негіздің әлсіреу үрдісінің өзі үкіметтен жан-жақты ойластырылған әзірлемелерді және экономиканың бір жай-күйден екінші жай-күйге бірқалыпты өтуін, шаруашылықта қалыптасқан құрылымның күрт өзгеруіне жол бермеуді қамтамасыз ететін бұдан да маңыздырақ болуы мүмкін әлеуметтік-экономикалық салаға жігермен араласуды талап еткенін көрсетеді. Басқаша айтқанда мұндай өту жақсы ұйымдастырылуы тиіс болатын.

Егер Қазақстандық тәжірибемен салыстырсақ, экономиканың үздіксіз өсуі, елдегі қолайлы инвестициялық ахуал, қаржы секторының қаржылық тұрақтылығын арттыру соңғы жылдары сыртқы қарыз алудың жаппай өсуіне себепші болды, яғни халықаралық капитал нарықтарындағы жоғары ішкі сұраныс пен заем ресурстарының салыстырмалы түрде төмен болуы айтарлықтай көлемде шетел капиталын тартуды ынталандырды, мұның өзі тұтыну нарығындағы сұраныстың өсуін тездетті. Тұтыну нарығындағы баға динамикасы инфляцияға ұзақ уақыт бойына ықпал етіп келе жатқан бірқатар макроэкономикалық факторларға ықпал етуді жалғастыруда. Осы факторлардың әсері экономикадағы жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныс арасындағы теңгерімнің болмауына себепші болады. Жиынтық сұраныстың өсу қарқыны жиынтық ұсыныстың ұлғаю қарқынынан озып кетті, мұның өзі экономикадағы бағаның өсуіне әкеліп соқтырады.

Қазіргі кезде проблема инфляцияның монетарлық факторларға негізделуінде ғана емес (өйткені ҚР Ұлттық Банкі ақша-кредит саясаты құралдарын пайдалана отырып, екінші деңгейдегі банктердің кредиттік белсенділіктерінің және ақша агрегаттарының өсу қарқынының бәсеңдеуіне және түпкі нәтижеде инфляция деңгейінің төмендеуіне әкеліп соқтырады) акценттің монетарлық емес факторға қарай ауысуында болып отыр. Мысалы, саланың өндірістік әлуегінің негізін өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және құрылыс индустриясы құрайды. Мәселен, облыстағы өнеркәсіп кәсіпорындары 2007 жылғы қаңтар-маусымда 317,9 млрд. теңгенің өнімін өндірді, 2006 жылғы қаңтар-маусымдағы деңгейге қарағанда 119,7% құрады. Есеп беріліп отырған жарты жылда өңделмеген мұнай (2 есе), табиғи газ (36,4%-ға) және газ конденсаты (21,3%-ға) өңдеу есебінен тау-кен өндіру өнеркәсібінің неғұрлым 121,5% өсуі сақталды. Сонымен қатар облыстағы өңдеу өнеркәсібі көлеміндегі неғұрлым үлкен үлеске жалпы көлемнің 43,4% мұнай өнімдерін өндіруге, 25,5% тамақ өнімдері мен сусындар өндіруге, 11,7% машина жасауға тиесілі. Облыстағы өңдеу өнеркәсібінде 2007 жылғы қаңтар-маусымда өндірілген өнім көлемі 23,9 млн. теңгені құрады, өндірістің нақты көлемінің индексі 2006 жылғы қаңтар-маусыммен салыстырғанда 112,3% құрады. Өңдеу өнеркәсібіне тартылған инвестициялардың көлемі 2006 жылғы қаңтар-маусымдағы деңгейден 6,1 есе (16 482,1 млн. тенге) артық болғанның өзінде негізгі көлемі 93,2% тау-кен өндіру өнеркәсібіне жіберілетін өнеркәсіп өндірісімен салыстырғанда инвестициялар көлеміндегі олардың үлесі 4,5%-ын ғана құрайды (2006 жылғы қаңтар-маусымда – 1,9%)⁶.

Республика аймақтары ішінде Батыс Қазақстан облысы инвестициялардың өсу қарқыны бойынша екінші орында. Мәселен, 2007 жылғы бірінші жарты жылдықта негізгі капиталға инвестициялардың көлемі 48 478,3 млн. теңгені құрады, бұл 2006 жылғы тиісті кезеңдегі инвестициялар көлемінен 1,7 есе үлкен. Негізгі капиталға салынған қаражаттың үштен екі үлесі өткен жылғыға қарағанда өсіп, бүгінгі күні 65,6% құраған шетелдік инвесторлар есебінен қаржыландырылды, ал олардың көлемі – 31 769,5 млн. теңге. Инвестициялар негізінен Қарашығанақ газ конденсаты кен орнын жайластыруға, геологиялық-барлау жұмыстарын, құрылыс және бірнеше әлеуметтік объектілерді қайта жаңғыртуға жіберілді. Есепті тоқсанда кәсіпорындардың, ұйымдардың және халықтың өз

⁶ «ҚР Ұлттық Банкі» ММ БҚФ-ның 2007 жылғы 2 тоқсандағы жұмысы туралы есебі

қаражаттары есебінен инвестициялардың көлемі 2,2 есе – 13 344,4 млн. теңгеге дейін өсті, ал жалпы көлемдегі олардың үлесі 5,6 тармақтарға 27,5% дейін өсті. Бұл ретте ағымдағы жылғы қаңтар–маусымда абсолюттік көлеммен қатар (36%), инвестициялардың жалпы көлеміндегі бюджеттік құралдар үлесі де азайды (16,7 тармаққа 6,9% дейін)⁷.

2007 жылғы бірінші жарты жылдықта 2006 жылғы тиісті кезеңдегі 8,4 млн. теңгеге қарағанда 169,5 млн. теңгені құраған ауыл шаруашылығына инвестициялардың біршама өскеніне қарамастан, осы сала әлі күнге дейін Батыс Қазақстан аймағының ауыл шаруашылығы өніміне қажеттілігін қамтамасыз етпейді. Мұның себебі, біріншіден инфрақұрылымның дамымауы, екіншіден, өндірістің жалпы көлемінде жеке қосалқы шаруашылық үлесінің басым болуының жалғасуы. Мысалы, ауыл шаруашылығы өнім өндірушілерінің сату бағасы 7%-ға өсті (2006 жылғы қаңтар-маусымда – 8,9%). Ауыл шаруашылығындағы баға динамикасы 4,9%-ға қымбаттаған өсімдік шаруашылығы бағасының өсуі есебінен қалыптасты, бұл ретте картоптың сату бағасы 19,5%-ға, көкөніс 10,5%-ға қымбаттады. Мал шаруашылығы өнімі 7,3% қымбаттады. Мал шаруашылығы өнімі ішінде 2007 жылғы бірінші жарты жылдықта барынша жоғары деңгейде еттің бағасы – 7,4%, сүт – 6,4% өсті. Сондықтан облыста ет өнімдерін өндіру үшін өңдеу кәсіпорындары оны басқа елдерден, тіпті алыс шетелдерден әкелуді жүзеге асырады.

Төмендеу құрылыс саласында да байқалды, мәселен ағымдағы жылғы қаңтар-маусымда, абсолюттік сомада да, сондай-ақ үлес салмағы бойынша да құрылысқа инвестициялар көлемі 2006 жылғы қаңтар-маусымдағы 724,4 млн. теңгеге қарағанда 624,8 млн. теңгені құрады. 2007 жылғы қаңтар-маусымда орындалған құрылыс жұмыстарының көлемі 14 533,4 млн. теңгені құрады, бұл 2006 жылғы қаңтар-маусымдағы деңгейден 9,1%-ға төмен. Облыстағы сияқты тұтастай алғанда республикада да қалыптасып отырған ахуал құрылыс жұмыстарының жоғары қарқынымен сипатталады. Осыған байланысты құрылыс саласы үшін жақын және алыс шетелдерден импортталатын құрылыс материалдарымен қамтамасыз ету айрықша маңызға ие болады. Мысалы, қажетті көлемде цементпен қамтамасыз ету және оның құнына қатысты мәселе бірінші кезектегі мәселе. Облыста құрылысқа Ресейдің Вольский цемент зауытының цементі басымдықпен пайдаланылады. Соңғы жарты жылда ол 90% астам қымбаттады. Оған себеп болған жағдай Қазақстанда да, Ресейде де сұраныстың өсуі болды. Жоғарыда жазылған проблемаларды негізге ала отырып, облыста цемент зауытының құрылысы көзделуде, ол құрылыс индустриясындағы ұтқыр макрожобалардың бірі болып табылады, оны іске асыруға 300 млн. долларға жуық инвестиция тартылады, зауыттың жалпы қуаты 2 млн. тонна цементке арналған, объектіні пайдалануға беру мерзімі – 2009 жыл.

Соңғы жылдары негізгі капиталға инвестициялардың технологиялық құрылымы негізгі қорлардың белсенді бөлігіне инвестициялардың айтарлықтай үлесімен сипатталады. Осылайша, машиналарға және жабдықтарға елеулі мөлшердегі инвестиция негізгі қорларды техникалық қайта жарактандыруға себепші болуы тиіс, мұның өзі еңбек өнімділігі өсуінің маңызды факторы болып табылуы және тұтыну нарығында бағаның өсуін ұстап тұруға жағдай жасауға тиіс. Сонымен қатар жалақының орташа өсу қарқыны нақты көрсеткішпен жылына 10,7% жетті, ал 2005 жылы орташа айлық жалақының өсуі 2004 жылмен салыстырғанда 12,0% құрады. Орташа айлық жалақының өсу қарқыны еңбек өнімділігінің өсу қарқынынан озып кету үрдісі 2006 жыл бойына сақталды. Мысалы, 2006 жылдың қорытындысы бойынша 2005 жылмен салыстырғанда өнімділік 8,2%-ға өскен кезде нақты жалақының өсуі 10,2% құрады. Осылайша, жалақының өсу қарқынының еңбек өнімділігінің өсуінен асып кетуі инфляциялық қысымның өсуіне себепші болатын факторлардың бірі.

Инфляцияның шарықтауын тежеу үшін ҚР Үкіметі мынадай міндеттер қояды:

- ✓ ішкі нарықты жеміс-көкөніс өнімімен толтыру;

⁷ Бұл да сонда

✓ еңбек өнімділігін және бәсеке қабілеттілігін арттыруға негізделген өндіріс көлемін ұлғайту.

Ағымдағы жылдың қаңтарында-маусымында Батыс Қазақстан облысындағы өндірістік тауарлар нарығындағы ахуалды талдау республикалық көрсеткіштермен салыстырғанда аймақтағы инфляцияның төмен екендігін көрсетеді. Мысалы, облыстық статистика басқармасының деректері көрсеткендей, тұтастай алғанда, облыстағы инфляциялық қысым ағымдағы жылы аздап төмендеді. Мәселен, ағымдағы жылдың басынан бастап облыстағы инфляция деңгейі 3,5% болды, ол 2006 жылғы қаңтар-маусымда 5,6% болды. Осы уақытта ағымдағы жылғы маусымда тұтыну бағасының 0,5% өсуі ағымдағы жылдың теріс үрдісі, оның ішінде азық-түлік тауарлары бойынша – 0,6%, 2006 жылғы маусымда тұтыну бағасының индексі тиісінше 99,9% және 99,6% болды.

Жылдың басынан бастап азық-түлік тауарлары бағасы өсуінің негізгі себептері жеміс-көкөніс өнімінің қымбаттауы болып табылады, осы кезеңде ол 15,3% қымбаттады. Әдетте, азық-түлік тауарлары (жоғарыда байқалғандай) бағасы өсуінің негізгі факторлары мыналар болып табылады: маусымдылық, жеміс-көкөніс өнімін ұзақ сақтау үшін инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы және тауарларды тасымалдау кезіндегі түрлі кедергілер. Бұл ретте, мына фактіні, жергілікті тауар өндірушілердің (жеке қосалқы шаруашылықтар) өніміне арналған бөлшек баға әкелінетін өнімге, атап айтқанда көкөніс өніміне қарағанда жоғары екендігін атап өткен жөн.

Өздерінің тауарларын шетелдегілерге қарағанда ішкі нарықта бірнеше рет төмен баға бойынша сататындығы өндірістік қызметті, ауылшаруашылығы сияқты, өңдеуші өнеркәсіпті және кейбір басқа салаларды шектейтін факторлардың бірі болып табылады. Осылайша, кәдімгі салаларды өңдеуші кәсіпорын төменгі «ішкі» баға бойынша түсім алады, ал шығыстардың бір бөлігін (жылу, кейбір материалдар, кез келген құрамдас немесе жабдық және басқалары) әлемдік нарық бағасымен төлейді. Осының есебінен кәсіпорынның меншікті қосу құны әлемдік бағамен салыстырғанда баға деңгейлеріндегі айырмаға тең болмай, көбірек азаяды.

Жоғарыда баяндалғандарды ескере отырып, өндірістік қызметті шектейтін проблемаларды екі негізгі факторға бөлуге болады: басқару жүйесінің қанағаттандырғысыз болуы және қаражаттың жетіспеуі, сондай-ақ біріншісінің маңыздылығын ерекше атап өткен жөн. Халықтың нақты сұранысына негізделген тиімді басқару жүйесіз кәсіпорындарға мемлекеттік қолдау жүйесі арқылы ұсынылатын қаражат тиімсіз жұмсалған болып табылады. Сондықтан кәсіпорындарға мемлекеттік қолдау көрсетуді ұйымдастырудың басты мәселесі оның жұмыс істеу қабілетіне келтіру мақсатында оларды басқару жүйесіне ықпал ету және екінші кезекте тікелей немесе жанама қаржылық көмек көрсету болып табылады.

Ішкі нарыққа бағытталған отандық тауар өндірушілерді мақсатты қолдау экономикадағы баға теңсіздігін түзетуге себепші болады. Құрылымдық саясат басымдықтарын қамтамасыз ету құралдарының бірі орасан шоғырландыру әсері бар және экономикалық өсімнің көзі бола алатын тауарлар мен қызмет көрсетуді мемлекеттік сатып алу жүйесі болып табылады. Ең алдымен, ол жетілдіруге, технологиялық қайта жабдықтауға және бәсеке қабілетін арттыруға, сондай-ақ отандық тауар өндірушілердің өніміне соңғы сұранысты ынталандыруға бағытталуы тиіс, нәтижесінде ол еңбек өнімділігі мен капиталдың өсуіне әкелуі тиіс.

Еңбек өнімділігіне қатысты, экономикалық теорияда түрлі көзқарастар және өнімділікті арттыруға қатысты бекітулер бар. Мәселен, К. Пасс, Б. Лоуз, Л. Дэвис экономика сөздігінен мынадай анықтамалар береді: «еңбек өнімділігі – экономикалық бірлікті шығару және оны шығаруға тартылған өндіріс факторларын пайдалану арасындағы арақатынас». Егер адам-сағат шығару өсетін болса тиісінше өнімділігі артады. МакКоннела және Брю өз зерттеулерінде еңбек өнімділігіне қатысты мынадай деректерді береді. Мәселен, 1889 - 1969 жылдар аралығында бір еңбек сағатында жасалған өнім санымен өлшенетін еңбек өнімділігі жылына 2,4% өсті. Бұл өсу қарқыны шамамен

алғанда 30 жылдағы нақты өнім шығару мен нақты жалақы ставкасының еселенуін («ереже 70»⁸ – автордың ескертуі), сондай-ақ барлық қаралып отырған 80-жылдық кезеңдегі еңбек сағаты үшін нақты жалақыдан 6 есе артық екендігін білдіреді. 70-ші жылдары және 80-ші жылдардың басында өнімділіктің өсу қарқынының елеулі қысқарғандығын еске түсірейік. Атап айтқанда, еңбек өнімділігінің жылдық өсім қарқыны 1973-1981 жылдары 0,7% ғана болды. Алайда 80-ші жылдары еңбек өнімділігінің аздап ұлғайғаны байқалды.

Осы зерттеушілердің пікірі бойынша жоғары еңбек өнімділігін қамтамасыз етудің айтарлықтай емес, бірақ маңызды факторлары мыналар болып табылады:

- а) басқару жүйесінің тиімділігі және икемділігі;
- б) өндірісті және өнім шығаруды ынталандыратын іскерлік, әлеуметтік және саяси ахуал;
- в) фирмаларға көптеп шығарылатын өнімді сату мүмкіндігін қамтамасыз ететін ішкі нарықтың орасан көлемі.

Мәселен, 2006 жылғы 1 қаңтарда тұтастай алғанда, Батыс Қазақстан бойынша экономикадағы бір жұмыспен қамтылған жалпы қосылған құн 1 333,9 мың теңге (орташа алғанда республика бойынша – 1 003,1 мың теңге) болды. Еңбек өнімділігінің деңгейі бойынша облыс мыналардан кейін бесінші орын алады: Атырау облысы (3 791,3 мың теңге), Астана қаласы (3 085,8 мың теңге), Алматы қаласы (2 553,6 мың теңге) және Маңғыстау облысы (2 442,5 мың теңге).

Облыс бойынша салалық еңбек өнімділігі⁹

мың

теңге

	Барлығы	Ауыл шаруашылығы, аң аулау, орман, балық шаруашылығы	Өнеркәсіп	Құрылыс	Сауда, автомобильдерді және үйде пайдаланылатын бұйымдарды жөндеу	Көлік және байланыс	Басқа да қызмет көрсетулер
2005	1 333,9	119,5	9 070,8	2 110,3	842,9	2 298,0	956,8
2004	1194,1	123,1	4412,1	1192,1	697,3	1821,3	2253,8
2003	735,9	119,7	2158,7	1079,2	721,8	1635,5	1104,1
2002	639,2	99,4	1641,1	2014,9	473,3	599,9	869,2

Инвестициялар рентабельділігі жоғары салаларға салынатыны сөзсіз. Инвестициялардың салалық құрылымы рентабельділік деңгейі бойынша салалардың арақатынасын шамамен қайта жасайды. Шикізат салаларындағы неғұрлым жоғары рентабельділік – әлемдік нарықтардағы баға факторына байланысты. Әдетте, өңдеуші өнеркәсіп саласында рентабельділік салыстырмалы түрде төмен болатыны белгілі және бәсеке қабілетсіздігінен зиян шегеді. Сондықтан экономиканың дамуы, жекелеген салалар және кәсіпорындар сияқты инвестициялық үдерістің үдемелі дамуынсыз мүмкін емес. Өндірістік инвестициялау деңгейінің күрт түсуі жабдық, құрылыс материалдары ішкі нарығының, мердігерлік жұмыстың азаюына, құрылымдық қайта құрулардың баяулауына және факт ретінде – шығарылатын тауарлар, өнім, құрылыс объектілері бағасының өсуіне әкеледі.

Инвестициялық белсенділікті арттыру жөніндегі бағыттардың арасында бірінші кезектегілердің қатарына кіретін объектілерді қаржыландыруға арналған ішкі инвестициялық ресурстарды ынталандыру шаралары қалып отыр. Орташа нарықтық

⁸ Инфляцияның тұрақты деңгейі кезіндегі баға деңгейінің еселенген мерзімін есептеудің жуық тәсілі.

⁹ БҚО-ның 2006 жылғы қаңтар-желтоқсандағы әлеуметтік-экономикалық дамуы. БҚО Статистика басқармасы.

деңгейден төмен емес кірістілік деңгейін болжамдайтын, инвесторлар ұсынған жобалар мен бағдарламалардың экономикалық және қаржы-инвестициялық тартымдылығы маңызды роль атқарады. Экономиканы, ең алдымен оның инфрақұрылымын инвестициялағанда аймақтық және жергілікті бюджеттің қаражатының ролі өседі. Осыған байланысты негізгі міндет инвестициялық үдерісті реттеу жүйесін қолдана отырып оларды пайдаланудың тиімділігі болып табылады.

Өкінішке орай, кейбір өндірістердің бәсекеге қабілетінің төмен болуынан, акциялар нарығының дамымауынан, өнеркәсіптің өңдеуші салаларына және ауыл шаруашылығына қаржы ресурстарының жеткілікті ағыны келген жоқ. Күрделі салымдардың аймақтық құрылымын талдау кезінде ең алдымен, үш кезеңге - жергілікті бюджеттің (облыстар, қалалар, аудандар) ролін және кірістерін арттыруға, элеуметтік-шаруашылық жағынан бұрын қалып қалған аудандар мен облыстарды басымдылықпен дамыту бағдарламалырын жүзеге асыруға және жекелеген аймақтардың (аудандардың) табиғи-экономикалық әлеуетін неғұрлым толық ашуға назар аудару қажет.

Егер экономикада сол немесе өзге облыстар мен аудандарда аграрлық сектор басым болған жағдайда, аймақтық экономиканы мемлекеттік реттеу тетіктерінің арасында алдыңғы жоспарға ауылды шағын индустриялауды ынталандыру жөніндегі шаралар жүйесі шығады, бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің тауар шығаруын ғана емес, сондай-ақ жергілікті еңбек ресурстарын жұмыспен қамту деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Осындай ынталандыру шараларының арасында конкурста жеңіп алынған мемлекеттік маңызы бар жобалар бойынша өндірістік қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындарға шаруашылық жүргізуге қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған шаралар көзделеді. Мысалы, жапон үкіметі банктердің және өнеркәсіп фирмаларының басшылығымен тығыз байланыста жұмыс істей отырып, әдетте осы салада озық болған бірнеше компанияларды таңдап алады, оларға банктік кредит беруге кепілдік береді, осылайша олардың кең халықаралық аренаға шығуға мүмкіндік жасайды.

Ішкі нарыққа бағытталған отандық тауар өндірушілерді мақсатты қолдау экономикадағы баға теңсіздігін түзетуге себепші болады. Құрылымдық саясат басымдықтарын қамтамасыз ету құралдарының бірі орасан шоғырландыру әсері бар және экономикалық өсімнің көзі бола алатын тауарлар мен қызмет көрсетуді мемлекеттік сатып алу жүйесі болып табылады. Ең алдымен, ол жетілдіруге, технологиялық қайта жабдықтауға және бәсеке қабілетін арттыруға, сондай-ақ отандық тауар өндірушілердің өніміне соңғы сұранысты ынталандыруға бағытталуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндеп келіп, әлемдік тәжірибе импортталатын ресурстарға басымдылықпен бағытталған сұранысты қанағаттандыру ел экономикасының нығайуына ықпал етпейтіндігін куәландырады деп қорытынды жасауға болады. Ал егер азық-түлік өнімдеріне сұранысты қанағаттандыру туралы әңгіме болса, онда импортқа арналған бағыт елдің, сондай-ақ жеке алынған аймақтың азық-түлік қауіпсіздігін айтарлықтай нашарлатуы мүмкін.

Кәсіпорындардың мониторинг нәтижелерінің көкейтестілігі туралы

Н.В. Әубәкірова

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ Батыс Қазақстан филиалының
Экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман -экономисі

Осы мақалада облыс экономикасының нақты жағдайына сараптама бағасын алу басты мақсаты болып табылатын кәсіпорындардың мониторинг жүйесінің басымдығын ашуға ниеттендік. Ол мониторинг жүйесі кәсіпорындарға дәстүрлі қаржылық және статистикалық есептілік шеңберінде қол жетпейтін ақпарат алуға, яғни өңірлік нарықта өз ұстанымын бағалауға, бизнестегі “тар орынды” анықтауға және болашаққа даму стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ұлттық Банк функцияларының бірі кәсіпорындардан мақсатты сауалнама алу (пікір сұрау) арқылы тоқсан сайын бақылау нысанында жүзеге асырылатын кәсіпорындар мониторингі болып табылады. Мониторинг жүйесі кәсіпорындардың шаруашылық қызметіне экономикалық жағдайлардың ықпалы етуі туралы, өндіріске ықпал жасайтын факторлар туралы алғашқы ақпаратты жедел түрде тұрақты негізде алып отыруға мүмкіндік береді. Кәсіпорындардың мониторингі, статистикалық деректер жиынтығында экономиканың нақты секторында, тұтас алғанда оның базалық салаларында жүріп жатқан үрдістерге экономикалық талдауларды барынша толықтыра және тереңдете түседі.

Талдаудың толықтығы яғни өңір экономикасындағы үрдістердің объективті және барабар бағасы айтарлықтай дәрежеде мониторингке қатысушы кәсіпорындардың іріктеу көрнекілігіне (өкілділігіне) тәуелді.

Сөйтіп, 2007ж. қазанда жүргізілген нәтижелер бойынша респонденттердің жалпы санында өнеркәсіп кәсіпорындары 25%, құрылыс 27,5%, көлік 12,5%, сауда 10,8%, ауыл шаруашылығы 11,7% және басқа салалар 12,5% болды.

Респонденттердің тоқсан сайынғы жиынтықталған жедел деректері бойынша 2007 жылдың 9 айында мониторингке қатысушылардың өндірген өнімдерінің (жұмыс, қызмет көрсету) көлемі 59,1 млрд. теңге болды. Өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының үлесіне облыстың өнім өндіруінің 36,3%-ы тиесілі, құрылыс-монтаж жұмыстарының көлемі

20% шамасында, “Жылжымайтын мүлікпен операциялар, жалға алу және кәсіпорындарға қызмет көрсету” саласы кәсіпорындарының қызмет көрсету көлемі 22,2% болды.

БҚО-ның Статистика басқармасының деректері бойынша тек ірі және орта кәсіпорындардың ғана саны 170, яғни мониторингке барлық қатысушылардың үлесі шағын кәсіпорындарды қоса алғанда 70,6% болды, бұл салалық құрылымның көрнекілігіне қол жеткізу үшін әлі де жеткіліксіз.

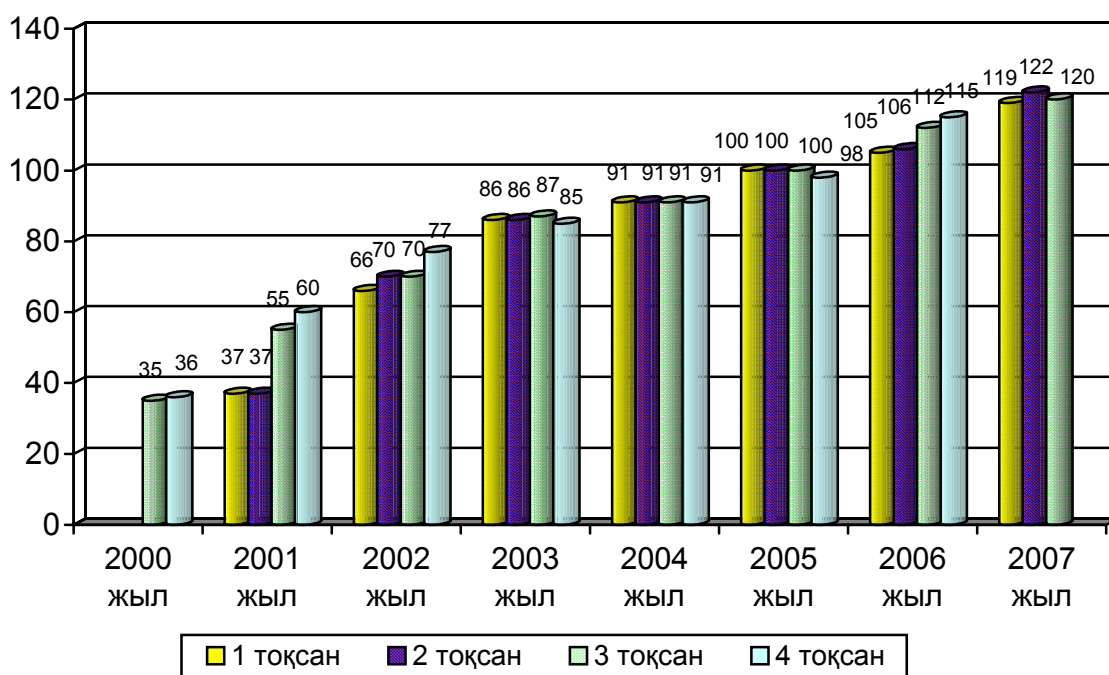
Атап өткеніміздей, мониторингтің басты міндеті өңір экономикасының нақты жағдайына тікелей кәсіпорындардан жедел баға алу болып табылады. Бұл бағалардың барынша объективтілігі үшін кәсіпорындарды іріктеу олардың, яғни мониторинг қатысушылары пайдамен жұмыс істейтін кәсіпорындармен қатар сондай-ақ өз қызметінің нәтижелері бойынша залалда отырған кәсіпорындар болып табылады.

Бұл міндетке қол жеткізу үшін ҚР Ұлттық Банкінің Батыс Қазақстан филиалы іскерлік және сенімді қарым-қатынасты қалыптастыру шеңберінде филиал басшылары шаруашылық жүргізуші субъектілердің жетекшілерімен кездесіп, жаңа кәсіпорындарды тарту есебінен қатысушылар базасын ұлғайту жөнінде тұрақты жұмыстар жүргізіп отырады. Соның нәтижесінде ынтымақтастықта жұмыс істеуге мүдделілік танытқан кәсіпорындар саны

2000 жылдың III тоқсанында 35-тен 100-ге дейін көбейді, бұл өз кезегінде қаржылық және

конъюнктуралық шолу нәтижелеріне облыс кәсіпорындары басшыларының қызығушылығының арта түскендігін көрсетеді.

Жаңа кәсіпорындар тарту есебінен қатысушылар базасының ұлғаю динамикасы

2007 жылдың қазан айындағы жүргізілген мониторинг нәтижесі есеп беріліп отырған жылдың 3 тоқсанында облыс экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының экономикалық және қаржылық жағдайының қанағаттанарлық екендігін көрсетті.

Есеп беріліп отырған жылдың өткен тоқсандарымен салыстырғанда, өндіріс көлемінің және өнімді сатудан түскен, оның ішінде респонденттер бөлігінде жұмыстың маусымдық сипатымен байланысты пайданың бірте-бірте өсу үрдісі байқалды.

Кәсіпорындардың экономикалық жағдайларының өсуі мен тұрақтылығы қаржыландыру құрылымында айналым қаржысы ретінде (90,8%), сондай-ақ негізгі қаржы ретінде (55,0%) меншік капиталдың жоғары роль атқарып отырғандығымен сипатталады. Айналым қаражатын толықтыруға және негізгі құрал-жабдықтарды инвестициялау үшін кредиттер пайдаланып отырған кәсіпорындар саны ұлғайып, тиісінше 43,3-ға дейін және 18,3% болды.

Экономиканың нақты секторы капиталының құрылымы жақсарған жоқ. Ағымдағы өтімділік коэффициенті төмендеп 1,07 болды. Сауалнама берілген кәсіпорындардың жалпы төлем қабілеттілігі ұйғарынды деңгейде (1,41).

Банктерде депозиттер көлемін ұлғайтқан кәсіпорындар саны өзгерген жоқ. Банктерде депозиттері жоқ кәсіпорындардың үлесі 88,3%-ға дейін төмендеді. Депозиттер көлемінің өзгеру индексі 50 болды. Ағымдағы тоқсанға көрсеткіштердің болжамды мәні депозиттер көлемінің ұлғаюы жағына біршама өзгерістерді көрсетті.

Сату рентабельділігі (салық салғанға дейінгі пайда бойынша) құрылыста, ауыл шаруашылығында және көлікте инвестициялар үшін барынша тартымды болып табылатын өндіруші өнеркәсіпте осы көрсеткіштің өсуі салдарынан ұлғайды. Басқа салаларда сату рентабельділігі төмендеді.

Кредиттер бойынша мерзімі өткен қарыздарды қоса алғанда кәсіпорындар үлесі 62,3%-дан өткен тоқсанда 69,2%-ға дейін өсті, бұл кредит ресурстарына сұраныстың ұлғайғандығын дәлелдейді.

Сауалнама берілген кәсіпорындардың көпшілігі теңге бағамының АҚШ долларына (45,8%), ЕУРО-ға (47,5%) және Ресей рубліне (46,7%) ағымдағы өзгерісінің шаруашылық

қызметіне теріс әсерін сезінген жоқ. Үстіміздегі жылдың 4 тоқсанында теңгенің АҚШ долларына қатысты нығаюын респонденттердің 13,3%-ы, ЕУРО-ға - 11,7%-ы және Ресей рубліне - 7,5%-ы күтіп отыр.

Өз қызметтерін қаржыландыру үшін банктердің кредиттерін сауалнама берілген кәсіпорындардың 50,8%-ы пайдаланды (2 тоқсанда - 45,9%), ең алдымен бұлар өнеркәсіп кәсіпорындары, құрылыс ұйымдары, сауда кәсіпорындары, көлік және ауылшаруашылық ұйымдары. Айналым қаражатын да, сондай-ақ негізгі құрал-жабдықтарды да қаржыландыру үшін банктердің кредиттерін пайдаланған кәсіпорындар саны біршама ұлғайды. Сауалнама беру несиелендіру жағдайында кейбір өзгерістердің болғандығын көрсетті: теңгемен, сондай-ақ шетел валютасымен кредиттер бойынша орташа пайыздық мөлшерлеме тиісінше 14,8%-ға және 12,9%-ға дейін өсті; теңгемен кредит беру мерзімі төмендеді, ал шетел валютасында ұлғайды.

Конъюнктуралық сауалнамалар көрсеткендей, сауалнама берілген респонденттердің 40% кредитті үстіміздегі жылдың 4 тоқсанында алуға ниеттеніп отыр, олардың ішінде 10% өңдеуші сала кәсіпорындары, 9,2% - құрылыс ұйымдары, 5% - көлік ұйымдары. Бұл банктердің өз операцияларын тек жоғары түсімді салаларға ғана шоғырландырмай, банктік статистика көрсеткендей (көтерме және жеке сауда, қызмет көрсетулер), өңірге экономикалық пайда әкелетін салаларға да шоғырландыру қажеттігін көрсетеді.

Банктердің қызметіне жоғары қажеттілік танытқан кәсіпорындардың саны ағымдағы тоқсанда 30,8% дейін төмендеді, респонденттердің басым бөлігі (84,2%) банктердің қызметінің қанағаттанарлық деңгейін атап көрсетті.

Тұтастай алғанда, облыс экономикасының нақты секторында дайын өнімге деген сұраныс жақсарды. Төмен сұраныстағы кәсіпорындар үлесі 6,7%-ға дейін төмендеді. Өнімге сұраныс ұлғайған кәсіпорындар үлесі өсті. Сауал берілген респонденттердің 47,5%-ы сұраныстың өзгермегендігін атап өтті. Нәтижесінде экономика салаларының дайын өнімге сұраныстарының өзгеру индексі 69,6 (күтілгені 65,6) болды, өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда сұраныс индексінің өзгеру деңгейі анағұрлым жоғары. Ағымдағы тоқсанда сұраныс қарқынының төмендеуі күтілуде. 11,7% респонденттер сұранысты бағалауда күмілжіді. Олардың қатарында негізінен сауда және құрылыс ұйымдары, өңдеуші сала кәсіпорындары, көлік және ауылшаруашылық ұйымдары бар.

Сауалнама берілген кәсіпорындардың 42,5%-да дайын өнімге баға өсті, бұл шикізат пен материалдарға бағаның өсуімен байланысты, оның ұлғайғанын кәсіпорындардың 79,2%-ы атап көрсетті. Өнімге бағасы тұрақты кәсіпорындар үлесі 57,5%-ға дейін төмендеді. Шикізат пен материалдарға бағаның өсуін күтіп отырған респонденттердің саны 60,8%-ға дейін төмендесе де, ағымдағы жылдың 4 тоқсанында дайын өнімге баға деңгейінде айрықша өзгерістер күтілмейді. Осы сауалнамаға қатысқан респонденттердің (сауда кәсіпорындарынсыз) бірқатары - 13,3%-ы ағымдағы тоқсанда шикізат пен материалдар бағасының қандай болатындығын айтудан тартынды, соның салдарынан кәсіпорындардың 9,2%-ы ағымдағы жылы дайын өнім бағасының сипатын бағалай алмады.

Өнімге сұранысы артқан кәсіпорындар үлесі ұлғайды (2007 ж. 2 т. 32,8%-дан 45,8%-ға дейін). Ағымдағы тоқсанда дайын өнімге сұраныс индексінің төмендеуі 57,5%-ға дейін, оның ішінде көптеген респонденттердің маусымдық жұмыс сипатымен де байланысты күтіледі.

Сол кезде теріс факторлар да көрініс берді:

- тұтас алғанда экономиканың нақты секторы бойынша респонденттердің көпшілігі өндіріске пайдаланатын шикізат пен материалдар бағасы өсе береді, 2007ж. 3 тоқсанында баға өсуі өзгерісінің диффузиялық индексі барынша ұлғайып 84,6 болады, 50=деңгейінен жоғары өзгерістің жоқтығы анық. Кәсіпорындардың бағасы бойынша жағдайдың жақсаруы жағына қарай кейбір өзгерістер күтілуде;

- өткен тоқсанмен салыстырғанда активтердегі айналым қаражатының үлес салмағы 36,8%-ға дейін төмендеді, айналымдағы активтердің айналымдылығы ұлғайып 69,9% болды, активтердің айналымдылығы біршама өзгерді (25,7%), бұл кәсіпорындардың іскерлік белсенділігінің біршама жақсарғандығын көрсетеді;

- сату рентабельділігінің айтарлықтай төмендеуі энергия өндіруші және бөлуші салаларда -34,3%-ға дейін байқалды. Сату рентабельділігі өңдеуші кәсіпорындарда (2007ж. 2т. 23,4%-дан 22,3%-ға дейін) және "Кәсіпорындарды жалға алу және қызмет көрсету, жылжымайтын мүлікпен операциялар" салаларында (2007ж. 2т. 60,9%-дан 59,7%-ға дейін) байқалды.

Осы және өзге тоқсан сайынғы кәсіпорындардың шаруашылық жүргізу жағдайының өзгерістері және оған банк секторының ықпалы етуі туралы ақпарат облыстық газеттің бетінде «Ұлттық Банк хабарлайды» деген айдармен және филиалдың «Статистикалық бюллетень» басылымында ұдайы жарияланып тұрады.

Жүйенің басты жетістіктерінің бірі мониторингке қатысушы кәсіпорындармен жұмыстың ең алдымен кері байланыс принципіне құрылғандығында. Алынған ақпарат өңделгеннен кейін кәсіпорындардың даму серпінін және қаржылық жағдайын жедел, көрнекі және қарапайым жүрдек талдау болып табылатын «Кәсіпорындардың негізгі қаржылық көрсеткіштерін салалық салғастыру» талдама шолу сауалнамасына қатысушылардың барлығына жіберіледі.

Жүйені жетілдіру бойынша жүргізіліп жатқан жұмыс іріктеу құрамында басты бәсекелестер болуы тиіс деген кәсіпорындардың тілектерін ескере отырып, респонденттердің тар шеңбері бойынша көрсеткіштерді есептеуге мүмкіндік береді. Бұл орайда жүргізіліп жатқан жұмыстың маңызды принципі - құпиялылықты қамтамасыз ету үшін салалар бойынша іріктегенде кем дегенде үш кәсіпорынның болу шарты сақталады.

Шолуда 4 топтың қаржылық көрсеткіштері: өтімділігі, капитал құрылымы, іскерлік белсенділігі және пайдалылығы салғастырылады.

Мониторингке қатысудың бастапқы кезеңінде кәсіпорындардың басшылары мен менеджерлеріне көмек ретінде филиал шаруашылық жүргізу жағдайын сипаттайтын барлық көрсеткіштердің егжей-тегжейлі талдауын жүзеге асырады. Әрмен қарай кәсіпорындар салалардағы өздерінің ағымдық және бәсекелік ұстанымын барынша дәл айқындау, баға мен шығынды басқару бойынша дер кезінде шаралар қабылдау үшін, менеджментті, қаржылық және инвестициялық белсенділікті жақсарту үшін талдауды дербес жүргізеді. Дәл атап айтқанда осындай байланыс кәсіпорындар үшін олардың мониторингке қатысуына барынша маңызды дәлел болады, не осындай байланыстың болуы Ұлттық Банк мониторинг жүйесінің басқа ұйымдар мен ведомстволар жүргізген мониторингтен ерекшелігін көрсетеді.

Кәсіпорындарды барынша толық ақпаратпен қамтамасыз ету мақсатында «қайтарым ақпарат» деп аталатын пакетке: қосымша басқа талдау материалдары енгізіледі кәсіпорынның қаржылық жағдайының жинақталған бағасы (рейтинг); кәсіпорындар рентабельділігі көрсеткіштерін факторлық талдау; саладағы экономикалық конъюнктура (дайын өнімдер сұранысына және бағасына, шикізат пен материалдар бағасына және несиелендіру шартына өзгерістер).

Сонымен бір мезгілде қысқаша анықтамалық ақпарат ретінде елдің және өңірдің экономикасы бойынша жалпы экономикалық көрсеткіштер беріледі: қайта қаржыландырудың ресми ставкасы; теңгенің шетел валютасына нарықтық бағамы; тұтас алғанда өңірдің экономикасы бойынша банктердің теңгедегі және шетел валютасындағы кредиттері бойынша сыйақының орташа ставкасы; саладағы дайын өнімдерге баға өзгерісінің индексі.

Көптеген кәсіпорындардың жетекшілерімен және уәкілетті тұлғалармен сауалнама анкеталарын толтыруда іскерлік өзара қарым-қатынас орнату бұл жұмысты әрмен қарай қолдайды деп үміттенуге мүмкіндік береді, оның үстіне олардың көпшілігінің пікірінше,

мониторинг жүйесінің басты артықшылықтарының бірі атап айтқанда кері байланыс болып отыр.

Өңір бойынша мониторингке қатысушыларға жүргізілген іріктеу сауалдары олардың мониторинг шеңберінде алатын талдау материалдарының қажеттілігін растады. Кәсіпорындар жетекшілерінің жоғары қызығушылығын тудыруға тіпті олар мониторингке қатысудың бастапқы кезеңінде болса да, қаржылық жағдайға талдау жүргізу сияқты жұмыстар нысаны себеп болды.

Респонденттердің бөлігі мониторингтің маңыздылығын экономикалық қызметтердің бизнес жоспарлар жасаған кезде материалдарды пайдалану тұрғысынан бағалады, көпшілігі дайын өнімдер сұранысы және бағасы, шикізат пен материалдар бағасы, еңбек өнімділігі мен шығын жағдайы туралы ақпарат алуды үлкен жеңілдік ретінде бағалады.

Респонденттердің негізгі көлемінің мониторингке қатысу кәсіпорынның имиджін нығайтуға мүмкіндік жасайтынын түсінулері ерекше маңызды, ол олардың өркениетті бизнеске тән ашықтығы және тазалығы туралы куәландырады.

Жұмыстың осы кезеңіндегі және сонымен қатар облыстағы мониторинг дамуының проблемасымен бірге кәсіпорындардың экономика салалары бойынша олардың өкілдігінің толықтығы тұрғысынан іріктеудің репрезентативтілігіне жету негізгі міндет болып табылады. Оны шешу үшін Ұлттық Банк филиалы араларында БАҚ-тарға көрсеткіштер талдауының үлгі нұсқасымен мақалалар жариялаған кәсіпорындармен түсіндіру жұмыстарының кең спектрін жүргізуде. Атап айтқанда, квинтилге (табалдырық деңгейі) түсінік беріледі және кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалаған кезде Дюпонның жалпыға мәлім көп факторлы моделі қолданылады, ол кәсіпорынның пайданы тиімді генерациялау, қайта инвестициялау және айналымды арттыру қабілетін зерттейді. Біздің пікірімізше, мұндай түсіндірулер кәсіпорындарға бәсекелестер арасында өз орнын белгілеуде бар мүмкіншіліктерді пайдалануға жағдай туғызады, шаруашылық жүргізуші субъектілерінің елдің Ұлттық Банкі жүргізетін РСЭ кәсіпорындарының мониторингіне қатысуға қызығушылығын арттырады, өйткені мұндай ақпаратқа қызметтің кез келген саласындағы компаниялардың барлығының қолдары жете бермейді. Мониторингке қатысу орасан зор қызығушылық танытса да, тегін негізде де, ақылы негізде де агенттіктер мен ғылыми институттарға есептелмеген.

Осылайша, Ұлттық Банк жүргізіп отырған мониторинг жүйесінің басымдығы дәстүрлі статистикалық және қаржы есептілігі шеңберінде кәсіпорындардың қол жете бермейтін ақпараттарды алу мүмкіндігімен тұжырымдалады. Мониторинг нәтижелері ресми статистика органдарының материалдарын ешбір жағдайда ауыстыра алмайды, ал кәсіпорындарға неғұрлым қысқа мерзімде экономикадағы үрдістер серпінін, оған түрлі факторлардың ықпал ету дәрежесін бағалауға мүмкіндік жасайды.

Аймақтардағы банктердің кейбір даму аспектілері

Ж.О. Қажырахымов
ҚР Ұлттық Банкі Солтүстік Қазақстан
филиалының директоры

Президент, Үкімет, министрліктер, ведомстволар және жергілікті билік елдің және жеке алынған саланың қандай да болмасын әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасын қабылдаса да, олардың көпшілігін жүзеге асыру банк жүйесін жанамай өтпейді. Бірақ банк жүйесінің өзі, бүгінгі күні экономиканың «тірек» секторы бола отырып, жаңа, неғұрлым қолайлы, қол жетерлік және ұтымды даму бағдарламаларын тұрақты іздестіру үстінде. Сонымен қатар жекелеген жағдайларда назар аударуды қажет ететін кейбір тепе-теңсіздіктер байқалады.

Қазақстанның банк жүйесіндегі «макродеңгейдің» озық нәтижелері бар екені құпия емес, мұны халықаралық қаржы институттарының, тәуелсіз сарапшылардың бағалаулары және елдің жетекші банктерінің рейтингтері растайды. 2006 жылы Қазақстан банктерінің активтері екі есе өсіп, ЖІӨ-не асты.

Бірақ «макродеңгейдегі» қарқынды дамудың «микродеңгей» деп аталатын – шалғайдағы, ауылдық жердегі дамудан үлкен айырмашылығы бар. Ел Президенті «Қазақстан банктерінің коммерцияландыруларына қарай өз қызмет көрсетулерін ауылға қарай бұрғандығын» әділ атап өтті.

Солтүстік Қазақстан облысының банк жүйесі қарқынды дамуда және аймақтың экономика саласының бәсекеге қабілетті салаларының бірі болып табылады, бірақ ол негізінен облыс орталығында дамуда. Ауылдық жерлерде облыстың 13 ауданының 11-де екі немесе одан көп банктің құрылымдық бөлімшелері бар. Бұрынғы аудан орталықтары және ірі елді мекендер банктік қызмет көрсетумен қамтылмаған деңгейде болады. Ауыл шаруашылығына кредит абсолюттік өскен кезде осы кредиттердің үлес салмағы 2005 жылмен салыстырғанда 2006 жылы 2,8% төмендеп отыр (облыстың кредиттік салымдарының жалпы сомасындағы ауыл шаруашылығының 2005 жылғы үлесі 7,8%, 2004 жылы - 9,2%). Бұл бизнестің, өндірістің әлсіз дамуына, орташа жалақы деңгейінің төмен болуына, карточка жүйесінің және басқа банктік қызмет көрсетудің аз қамтуына алып келеді. Осындай жағдайдың тұтастай алғанда Қазақстанның ауылдық аудандары бойынша орын алып отырған нақты айтуға болады.

Нарықтық экономикада банктерге және сол сияқты кез келген басқа коммерциялық құрылымдарға орнықты және тұрақты клиенттер керек екенімен келісуге тура келеді, олар белгілі болып отырғандай қалада шоғырландырылған. Осыған қарама-қарсы, біздің аграрлық аймақтың ауыл тұрғындарына, олардың маусымдық өндірістік цикліне және сенімсіз ауа райы, климаттық жағдайларына қатысты «ұзақ» және «жұмсақ», неғұрлым арзан кредиттер қажет. Көптеген шаруашылық жүргізуші субъектілердің, әсіресе ауылдық жерлердегі, банктің талаптарына сай келмеу осындай «қарама-қарсылықтың» нәтижесі болып табылады.

Мұның растамасы экономиканың нақты секторы мониторингінің кредитті облыстың барлық кәсіпорындарының тек үштен бірі ғана, ал ауылдық жерлерде одан төмен пайдаланып отырғанын растайтын деректері болып табылады. Бұл банктердің өз міндетін аяғына дейін орындамай отырғанын білдіреді: жақсы (орнықты) клиенттер болу үшін оларды өсіру, аяғынан тұруға көмектесу және алғашқы қадамдарды жасау керек. «Не ексең, соны орасың» деп бекер айтылмаған. Банктер отаншыл бола отырып, мемлекеттің кезінде банк жүйесіндегі барлық реформаны қолдағанын және оны жоғары деңгейге жетуіне көмектескенін ескере отырып, оның алдындағы өз борышын тым болмаса ішінара орындауы тиіс.

Банктер әзірше ауылда неғұрлым кірісті бөлшек бизнес – халыққа тұтыну кредиттерін беруді қолданып отыр. Өткен 2006 жылы облыста 19,7 млрд.теңге, ал

ауылдық жерлерде 1,8 млрд.тенге тұтыну кредиттері берілді. Бұл небәрі 9%. Егер ауыл тұрғындарының облыс тұрғындарының 65% құрайтынын ескерсек, онда көрініс неғұрлым айқын болады – ауылдық банктік бизнестің үлкен әлеуеті бар.

Банктік бәсекелестік бүгінгі күні өзінің шарықтау шегіне жетті деп батыл түрде айтуға болады, әсіресе Астана және Алматы қалаларында және барлық облыс орталықтарында. Сондықтан банктер өзін одан әрі дамыту үшін ауылға қарай жылжи отырып жаңа өнім өткізу нарықтарын өздері іздестіретін болады. Оның үстіне, енді банктерде ондай мүмкіндік туды. Активтермен операция жасай отырып банктер бүгінгі күні артық өтімділік «тапты» және көп нәрсе жасай алады.

Соған қарамастан банктер ауыл шаруашылығын аз кредиттейді. Бұл объективті себептерге байланысты: үлкен тәуекелдер, өтімді кепілдің, оң кредиттік тарихтың болмауы. Қазіргі уақытта барынша біріктіріліп, ірілендіріліп жатқан шаруа қожалықтарында тіпті өзінің жаңа техникасы бар және ол лизинг бойынша сатып алынған және әлі төлеп алынбаған ал банктер жерді аса алғысы келмейді.

Қалада болғандықтан аз кредиттейді. Ал ауылдықтардың, әсіресе шағын бизнеспен айналысып отырғандардың, облыс орталығына кредит алу үшін бірнеше рет барып келуге (әдетте бір рет барғанда ресімдеу мүмкін емес) әрқашан жағдайы келе бермейді.

Банктердің өз қиындықтары бар. Тіпті кредит беруге мүмкіндігі және келісуге ниеті болғанның өзінде, олар көптеген проблемаларға ұшырайды: банк нормативтерінің талаптарына сәйкес келетін лайықты үй-жайдың болмауы, білікті мамандардың болмауы, құндылықтарды сақтауды қамтамасыз етуге қатысты мәселелер, сонда-ақ кейбір аудандардың банктің облыстық филиалынан тым шалғайда орналасуы. Ауылда (аудандарда, бұрынғы аудан орталықтарында, ауылдық округтерде) ірі өнеркәсіп кәсіпорындары аз, кәсіпкерлік орта нашар дамыған.

Тайынша ауданын ғана ерекше атап өтуге болады, онда өткен жылы елдің бірінші астық кластері – «Биохим» кешені іске қосылды. Осы ауданның ашылып отырған даму перспективасы банктердің бөлімшелерін ашу үшін кезек күтіп тұр деп айтуға алып келді (бүгінгі күні 4 банк бөлімшесі жұмыс істеп тұр, жыл аяғына дейін тағы 6-ын ашу жоспарлануда).

Бұл бір жағынан банктердің ауылдық елді мекендердегі филиалдық желілерін дамыту ауылдағы экономиканы қаржылай қолдау қажеттілігінен туындағанын, екінші жағынан ұтқыр жобалардың ауылдағы қаржы-кредит қатынастарын дамытудың түрткісі болып табылатынын растайды.

Ал елдің бүкіл аумағын қамтитын дамыған ақша-кредит қатынастарынсыз әлемнің дамыған 50 елінің қатарына қосылу қиын болады.

Осы жағдайда облыс әкімияты Ұлттық Банктің жергілікті бөлімшесімен бірлесіп аймақтың банк жүйесін жетілдіру және бәсекені дамыту жөнінде белгілі бір жұмыс жүргізуде. Осы жұмыстың нәтижесінде жергілікті атқарушы билік және банкирлер екінші деңгейдегі банктер филиалдарының ауылдық елді мекендердегі қосымша үй-жайларының желісін дамыту үшін ынтымақтастық жасау туралы тұжырымға келді. Тұжырымдама жасалды, оған сәйкес 2007 жылы 42 қосымша құрылымдық бөлімше ашылады және әрбір ауданда аудан орталықтарында, бұрынғы аудан орталықтарында және ірі елді мекендерде орналасқан банктердің 3-4 бөлімшесі болады. Сонымен қатар, банктер облыс және аудан әкіміне ауылдағы офистер үшін үй-жай таңдауға, күзетпен қамтамасыз етуге, мамандар іріктеуге көмек көрсетуде қолдау жасауға уәде берді. Облыс әкімі обыстық колледждер базасында ауыл үшін банк қызметкерлерін даярлауды және қайта даярлауды ұйымдастыруды тапсырды.

Бұл жерде, жергілікті атқарушы биліктің, уәкілетті мемлекеттік органдардың (бұл жағдайда Ұлттық Банк) және банктердің жақсы өзара іс-қимылы болған кезде және банктер мен банктік қызмет көрсетудің маңызын түсінген кезде тиімді жұмыс істейтін қаржы жүйесін құруға қол жеткізуге болады деген тұжырым жасауға болады.

Банк жүйесін жетілдіру әдістерін әзірлеу бойынша жұмыстарды жүргізу алдында елдің облыстары бойынша деректерге талдау жасалады (Ұлттық Банктің облыстық филиалдарының статистикасы), ол Қазақстандағы 166 ауданның 19-да (бұл 13% құрайды) банктердің бөлімшелері мүлдем жоқ екені, 59 ауданда (40%) Халық Банктің 1 банктік бөлімшесі ғана жұмыс істейтінін (яғни бәсекелестіктің толық болмауы) және 23 ауданда (15%) 2 құрылымдық бөлімшеден бар екенін көрсетті. Қалған 65 ауданда (39%) 3 және одан көп бөлімше бар.

ҚР бойынша барлығы 2007 жылғы 1 сәуірде банктердің 1513, оның ішінде ауылдық жерлерде – 409 құрылымдық бөлімшелері жұмыс істеді, бұл тек 27% құрайды.

Ауылдық жердегі банк жүйесі Шығыс Қазақстан облысында көбірек дамыған – 74 бөлімше (филиалдар, банктер филиалдарының қосымша үй-жайлары). Оңтүстік Қазақстан облысында 51 бөлімше, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарында 37 және 36 құрылымдық бөлімшелер жұмыс істейді.

«Халық Банкінің» ауылдық жерде неғұрлым көп бөлімшесі бар (232 бөлімше, олардың үлесі 56,7%), одан кейін «ТұранӘлем Банкі» (62 құрылымдық бөлімше – 15,1%), «Каспийский Банкі» (37 – 9%), «Альянс Банк» (22 – 5,3%). Бұл осы банктер басшыларының ел экономикасындағы аграрлық сектордың даму перспективаларын және маңыздылығын түсініп отырғандығын растайды.

Облыстың 100 мың ауыл тұрғынына шаққанда ауылдық банк бөлімшелерінің саны бойынша алғашқы орынды Шығыс Қазақстан облысы (12,9 банк бөлімшесі), одан кейін Атырау (11,4), Қарағанды (10,5), Ақтөбе (9,3), Қостанай және Солтүстік Қазақстан (8,6), Маңғыстау (8,3) алады. Орташа алғанда республика бойынша әрбір 100 мың ауыл тұрғынына шаққанда 6,2 банктік құрылымдық бөлімшеден келеді.

Солтүстік Қазақстан аймағының атқарушы билігінің және банктерінің бірлескен қызметінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай және банктердің ауылдық жерлерде (әсіресе шалғай аудандарда) қосымша офистер ашуын жеделдету және ынталандыру, бәсекені дамыту мақсатында қолдау бағдарламалары тек жергілікті деңгейде ғана емес, сонымен қатар жалпы мемлекеттік ауқымда – Үкімет және уәкілетті органдар деңгейінде де қажет. Бұл ауыл тұрғындарының және ауылдық кәсіпкерліктің банктік қызмет көрсетулерге қол жеткізулеріне алып келген болар еді.

Осы тәжірибені жүзеге асырылуы ауыл аймақтарының экономикасын дамыту және нығайту үшін берік тұғыр болатын ауыл аумақтарының банктік жүйесін дамытудың жалпы мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу кезінде пайдалануға болады.

Қорытындылай келсе банктердің арасындағы жоғары бәсекелестік және қаржы қызметін көрсету нарығы оларды сөз жоқ ауылға алып келеді деп қайталауға болады. Ал оның ауылдық банктер арасында дамуы үшін жергілікті атқарушы органдардың банктердің келуін жеделдететін шаралар қабылдауы қажет. Бұл жерде құрылым санының көбеюі әлі де бәрін шешпейтінін атап өтуге болады. Ауыл банкирлері ауылға көрсетілетін қызметтер ауқымының кең және қол жеткізілімді болуына қол жеткізуі керек, ол үшін кредиттеудің және берік қаржы қызметін көрсетудің неғұрлым қолайлы тарифтері мен бағдарламаларын әзірлеу керек.

Теңгенің жаңа өмірі

Ұлттық Банктің Қостанай филиалының қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімі

Қазақстан банк жүйесінің табыстары бүгінгі күні тәуелсіз Қазақстанның маңызды ұлттық қаржы жобаларын жүзеге асырып отырған мамандарды, экономистерді, саясаткерлерді ғана қызықтырып отырған жоқ, сонымен қатар оларды біздің Отанымыздан алыс шет елдер мойындап отыр. Бірақ осы табыстар кейде көршілес, достастық республикалардың сарапшылары көрсетіп отырғандай күтпеген жағдай емес. Біз алға басқан кез келген қадамның даму және эволюциялық реформалар арқылы ғана жасалатынын білеміз. Ұлттық валюта айналыста жүрген он үш жыл ішінде мол тәжірибесі және дәстүрлері бола отырып, Қазақстанның банк жүйесі өз практикасында өзіндік орны бар тарихи кезеңді бастан кешірді.

Мақалада егеменді Қазақстанның ақшасы тарихының жаңа беті, жаңа дизайндағы банкноталардың графикалық мазмұны және құны туралы әңгіме қозғалады.

ҚР Ұлттық Банкінің Төрағасы Ә. Сәйденов номиналдары 200, 500, 1000, 5000 және 10000 теңге болатын жаңа дизайндағы банкноталарды айналысқа шығару туралы жариялаған сәтте Ұлттық Банктің мамандары осындай аса маңызды ауқымды істі жүзеге асыруға дайын болды. Іс жүзінде бұл ҚР Ұлттық Банкі үшін ұлттық валютаның банкноталарын қорғау жөніндегі жоспарлы жұмыстар рәсімдерінің бірі болды. Қандай да болмасын қолдан жасауды болдырмас үшін, баспа және компьютер технологияларының алдыңғы қатарында болу мақсатында Ұлттық Банк номиналдары 200 – 10 000 теңге аралығындағы жаңа банкноталар шығарды. Теңгенің қазіргі дизайнының ерекшелігі қандай? Жаңа теңге дизайнының басты ерекшелігі бет жағындағы суреттің тік, ал сыртқы жағындағы суреттің көлденең орналасқандығында. Біз үшін бұл мүлдем әдеттегі жағдай емес, сондай-ақ әлемдік практикада да сирек көздеседі. Оған банкнотаның бет жағына көлденең, яғни банкнотаға кесе-көлденең салынса қолайсыз болып көрінетін Бәйтеректің орналасуы себеп болды. Бәйтерек Қазақстанның тәуелсіздік алуының тарихи фактісін бейнелейді. Монументтің биіктігі 97 метр. Бұл – терек ағашының басына жылына бір рет алтын жұмыртқа салатын сиқырлы Самұрық құс туралы қазақтың көне аңызының бейнесі. Осы бірегей, торлап өрнектелген, түнде шамдары жарқырап тұратын кешен, шын мәнінде, Астананың көркіне айналды. Оның символикалық бейнесі Париждің Эйфель мұнарасына ұқсас.

Купюраларда елдің қазіргі уақыты бейнеленген, дизайнға Қазақстанның елтаңбасы, жалауы сияқты мемлекеттік нышандар кіреді, онда әнұранның ноталары, сондай-ақ ел табиғатының әдемі көріністері, Астана қаласы үйлерінің бейнелері бар – бұл Көлік және коммуникациялар, Қорғаныс, Қаржы министрліктерінің, Астана қаласы әкімшіятының үйлері, Президент мәдениет орталығының үйі, «Ақ Орда» ҚР Президентінің резиденциясы және Алматы қаласындағы Абай атындағы опера және балет театрының үйі және «Қазақстан» қонақ үйі.

Осы көрікті ғимараттардың барлығы өзінше бірегей, себебі номиналы 200 теңге болатын банкнотада ҚР Көлік және коммуникациялар министрлігінің үйі және оның артында Бәйтерекпен қатар орналасқан Қорғаныс министрлігінің үйі бейнеленген. ҚР Көлік және коммуникациялар министрлігінің үйі – бұл біздің республикадағы ғана емес, сонымен қатар ТМД кеңістігіндегі ең биік әкімшілік үй (36 қабатты, биіктігі 155 метр).

500 теңгелік купюрадағы ҚР Қаржы министрлігінің 12 қабатты үйі және Астана қаласы әкімшіятының үйі ерекше қызығушылық танытады. Қаржы министрлігінің үйі ерекше, бірегей және әдемі ғимараттардың бірі, халық оны S әрпіне ұқсайтын болғандықтан «доллар» деп атап кеткен. Оны Қазақстан құрылысшыларының салғанын

ерекше мақтанышпен айтуға болады, сонымен қатар бұл жерде арзан және тиімді жаңа жылыту, желдету және ауа алмастыру ауа жүйесі тұңғыш рет пайдаланылған. Әкімият үйінің композициясы да ерекше, көлденең бөлігі тіреулерге орналасқан, алтын түстес шынымен қапталған үш қырлы шыны призмамен үйлесіп тұр.

Президент мәдениет орталығының үйі 1000 теңгелік банкнотада бейнеленген. Бұл астананың ғылыми-зерттеу және мәдени-ағарту кешені, жалпы ауданы 20315 шаршы метр болады. Ғимараттың бірегейлігі оның құрылымына мұрағат, кітапхана және концерт залы кіретіндігінде.

2000 және 5000 теңгелік банкноталардағы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театрының ескі үйінің және «Қазақстан» қонақ үйінің бейнелері Алматы қаласының көрнекті сәулет орындарының бірі. Нақ осы жерде бұрынырақ-та атақты «Котовский» фильмі түсірілген. Театрда талантты орындаушылардың бірнеше ұрпағы ауысты, көптеген опера және балет спектакльдері қойылды, олар біздің өнеріміздің алтын қорын құрайды. «Қазақстан» қонақ үйі – 26 қабатты үй. Үйдің корпусы 102 метр, жеңіл және әсем, өзінің айтарлықтай өлшеміне қарамастан бүкіл қаланың үстінен қарағанда биік тұр. Түнгі аспанда оттың лағыл сәулесі төбесін көмкеріп тұрады және барлық нүктелері көрінеді. Кешеннің сәулеттік бірегейлігі ешбір адамды немқұрайды қалдырмайды. Үй бірнеше жер сілкінісінен аман қалды.

10000 теңгелік банкнотада ҚР Президенті резиденциясының ғимараты бейнеленген. Салтанатты ашылу рәсімінде Президент оның атын «Ақ Орда» деп жариялады. Оның ауданы 36720 шаршы метр болады. Үй Қазақстанның ақ мәрмәрі мен граниті пайдаланыла отырып, ең прогрессивті құрылыс әдістерімен салынды. Сарайдың биіктігі сүмбісін қоса алғанда 80 метр болады.

Біздің дизайнерлеріміз бен мамандарымыздың қорғаныш элементтерін әзірлеу бойынша жұмысының нәтижесі Тайландта, Бангкок қаласында 2007 жылғы 7-9- мамырда өткен, «Валюта мәселелері жөніндегі халықаралық қауымдастық» үкіметтік емес халықаралық ұйымы ұйымдастырған жыл сайынғы кезекті валюта конференциясында атап өтілді. Мұнда «Ең озық банкнота» конкурсы тұңғыш рет өткізілді, келіп түскен көп өтінімдердің ішінен бірінші орын ҚР Ұлттық Банкіне Қазақстанның номиналы 10000 теңге болатын банкнотасына берілді.

Сондай-ақ біздің банкноталарымыздың қызықты шешімдерінің бірі – бұл ашықтықтың, бейбітшіліктің және достықтың символы – алақан бейнесінің берілуі, батыстың банкнота және баспа ісінің мамандарына өте қатты ұнады, олар «алақанды» ұқсастығы әлі кездесе қоймаған ерекше элемент ретінде атап өтті.

Қостанай облысының тұрғындары ұлттық валютаға деген қатты қызығушылық танытқанын атап өту керек. Ақша белгілерінің жаңа дизайнын әзірлеу барысын көпшілігі туған елінің тарихын, ұлттық колориттің ерекшелігін зерттеуге, республика өміріндегі оң әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді мойындауға, сондай-ақ біздің купюралардың дизайнына қарай отырып, біздің елге келуге ниеті туындайтын шетелдіктердің назарын аударуға қажеттілік деп қабылдады. Қостанайлықтар «жана ақша» енгізілгенге дейін ҚР Ұлттық Банкінің жедел телефонына қоңырау шалып, мамандардан жаңа купюраларды ендіру себептері, жаңа дизайнның ерекшелігі, ендірілетін символдар мен белгілер туралы түсіндіруді сұрады. Осындай сұрақтар ҚР Ұлттық Банкінің филиалымен ынтымақтаса отырып облыстардың, қалалардың және аудандардың әкімияттары ұйымдастырған ұлттық валюталардың жаңа купюраларын таныстыруларда да талқылынады.

Көрнекі материалдарда, буклеттерде де қорғаныш элементтерінің сипаттамасы бар ақпараттар болды. Ұлттық валютаны ауыстыруды жүзеге асыруға Қостанайлықтар психологиялық және сол сияқты моральдық жағынан да дайын болды. Сарапшылар «бәрі де тыныш, жоспарлы түрде өтті, ешқандай да тәртіп бұзушылық болған жоқ» деп атап өтті.

ҚР Ұлттық Банкінің филиалы облыстың барлық қаржы мекемелерін қолма-қол ақшамен мерзімдерге және кестеге сәйкес уақтылы қамтамасыз етті. Осылайша, ескі

үлгідегі теңгені 2006 жылғы жаңа үлгідегі теңгеге ауыстыру рәсімі әдеттегі нарықтық қатынастар режиміне өтті. Бүгінгі күні жаңа ақшалар ескі үлгідегі банкноталарды ығыстыра отырып, біздің әмияндарымыздан өз орнын алды. Процесс ҚР Ұлттық Банкі жоспарлағаннан да жылдам жүруде – қазірдің өзінде-ақ ескі банкноталардың сандық қатынаспен 95 пайызы және жиынтық қатынаспен 85 пайызы алынды. Мұның қаншалықты болатынын білу қиын емес, Қазақстандықтардың қолында шамамен 800 миллиард теңге қалды.

Осылайша, жаңа ақшаны айналысқа енгізу туралы шешім бірқатар объективті себептер мен қажеттіліктерден туындады. Ұлттық Банк бірнеше жылдар бойы есеп айырысу кезінде әрбір құндағы купюраларды қабылдаудың қолайлылығы үшін, қандай да болмасын номиналды шатыстырмас үшін жекелеген номиналдарды ауыстырды. Айырбастау кезінде жекелеген қорғаныш құралдары қолданылды және түрлендірілген баспа технологиялары сынақтан өткізілді. Банкноталарды шығару кезінде елдің менталитеті, тұтынушылар, мәдени дәстүрлер ескерілді. Біздің ТЕҢГЕ Қазақстандықтарға іскерлік және қоғамдық қатынастарда жаңа талпыныс бере отырып, жаңа өмірін бастады.

Кәсіпорындар мониторингі: «өзіміздегіні» жетілдіре отырып, «олардан» керегін ғана алу

Угренинова М.Н.,

Ұлттық Банктің Қостанай филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы

Әлемдік қауымдастықтың барлық жетекші елдерінде түгелге жуық орталық банктер өздерінің заңды түрде бекітілген функцияларын сапалы орындау үшін өз қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде, тұтастай алғанда банктік немесе қаржылық салаға жататындарды ғана емес, экономиканың қаржылық емес саласына – индустриалдық, аграрлық, құрылыс секторларына, қызмет көрсету және қызметтің өзге де түрлеріне де жататын шаруашылық жүргізуші субъектілердің жай-күйінің мониторингін тәжірибе ретінде қолданады.

Германияда Бундесбанк 1948 жылдан бастап негізінен қайта қаржыландыру операцияларын жүзеге асыру мақсатында кәсіпорындар мониторингін жүргізеді. Бұл ретте Бундесбанкте жұмыс істеп тұрған қайта қаржыландыру жүйесінің сенімділігі кредит алушы кәсіпорындардың төлем қабілеттілігі мен қаржылық жай-күйін тексерудің нақты пысықталған әдіснамасын негізге алады.

Наполеон өмір сүрген кезден сәл ғана кейінірек уақыттан бері кәсіпорындар мониторингімен айналысатын Франция Банкі, оның негізінде француз компанияларының рейтингін тұрақты түрде әзірлейді. Францияда кәсіпорындар мониторингі бойынша жұмыс ақша-кредит саясатын іске асыру барысы мониторингінің, нақты секторды макроэкономикалық, құрылымдық және микроэкономикалық талдаудың құрамдас бөлігі болып табылады және кәсіпорындардың кредит қабілеттілігін бағалау мақсатында жүзеге асырылады.

Францияда осы жұмыс шеңберінде FIBEN деректер базасы құрылған, сарапшылардың бағалауы бойынша, ол мемлекеттік басқару органы қалыптастырған әлемдегі кәсіпорындар бойынша толық әрі жан-жақты деректер базасынан тұрады. 150 мың кәсіпорынның теңгерімінен басқа онда мерзімі өткен банк кредиттері, банктердің өзара қарым-қатынастары, есептеулердегі кешігулер, кредиттік тәуекелдерді бағалау туралы ақпарат бар. Францияда жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың баға белгілеу жүйесі, яғни кәсіпорындарды төлем қабілеттілігі деңгейлері бойынша саралау әдіснамасы фирмалардың рейтингі туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Деректер базасын, сондай-ақ Францияның коммерциялық банктері де пайдалана алады. Банктерге FIBEN базасына кіруге рұқсат берудегі мақсат елдің қаржылық секторындағы тұрақтылықты қолдау үшін банк жүйесін «кредит тарихы» туралы жан-жақты ақпаратпен қамтамасыз ету болып табылады.

Жапонияның нақты және болжамды инвестицияларға жүргізілген кәсіпорындар мониторингі бойынша тәжірибесі назар аударуға тұрарлық. Жапония Банкі кәсіпорындар мониторингі деректері негізінде "Танкан" композиттік индекс жүйесін қалыптастырады, мұның өзі елдің қаржылық нарықтарының жұмыс істеуі үшін іс жүзіндегі бағыт-бағдар болып табылады.

Сонымен қатар АҚШ-тың кәсіпорындардың төлем қабілеттілігі туралы ақпарат беру саласындағы тәжірибесі қызықты. Үлкен аумақты алып жатқан, көптеген әкімшілік дербес аумақтар, көптеген штаттарының заңнамасында айырмашылықтары бар АҚШ-та ақпаратты беру туралы мәселе, барынша қатаң шешілген: кәсіпорындар өз есептерін тиісті органдарға тапсыруға міндетті. АҚШ-та төлем қабілеттілігі үнемі қадағаланып отыруға бағдарланған кәсіпорындар мониторингі жүйесі табысты жұмыс істеп тұрған тәуекелдерді басқару жүйесінің негізі болып табылады.

1997 жылы инновациялық жоба ретінде жұмыс істей бастаған Ресей Банкінің «Кәсіпорындар мониторингі орталығы» 2000 жылдан бастап Ресей Федерациясының барлық аумағында жүзеге асырыла бастады. Қазіргі уақытта оған елдің халық шаруашылығының 15 мыңға жуық субъектісі қатысады. Мониторинг шеңберінде алынған барлық мәліметтерді Ресей Банкі ақша-кредит саясатының негізгі бағыттарын әзірлеу кезінде, сондай-ақ тиімділікті арттыру және коммерциялық банктер мен кәсіпорындардың өзара қарым-қатынасын жақсарту үшін қолайлы жағдайлар тудыруға пайдаланады.

Ресей Банкінің аумақтық мекемелері мен мониторингке қатысушы кәсіпорындарының өзара іс-қимылдар жүйесі балама ақпарат айырбастау қағидаттарына құрылған. Кәсіпорындар тиісті анкеталарды толтыра отырып, қалыптастыруға тікелей қатысқан жиынтық талдама шолуларды және өзге де ақпараттық өнімдерді тұрақты түрде, жедел және тегін алады. Ресей Банкінің мамандары жекелеген сұратулар бойынша жеке талдау материалдарын дайындайды, мұның өзі, әсіресе кәсіпорынның өзінің талдау бөлімшесі болмаған кезде маңызды болып табылады.

Экономикалық конъюнктураны ай сайынғы шолу оның өзгерістерін, сондай-ақ экономикалық конъюнктураның негізгі факторларының және құрамдас бөліктерінің - өнімге сұраныстың, шаруашылық қызмет тәуекелдерінің, төлем тәртібі жай-күйінің, бағаның және шығасылардың, өндірістік қызметтің өзгерістерін қамтиды. Кәсіпорындар, сондай-ақ негізгі факторлардың өз қызметіне ықпал ету дәрежесін бағалайды және жақын уақытта конъюнктураның қалай өзгеруіне қатысты болжамдарын білдіреді. Жалпы конъюнктуралық шолулардан басқа, мониторингке қатысушы кәсіпорындар, өз саласындағы ахуалға шолуды (қызмет түрінде) алады.

Тоқсан сайынғы инвестициялық шолулар үлес қосу ретінде де, сонымен қатар тартылған инвестициялық ресурстар ретінде де түсінілетін олардың инвестициялық белсенділіктерінің өзгерістерін кәсіпорынның бағалауынан тұрады. Сонымен қатар үлес қосу бағыты мен нысаны, олардың құрылымы, мақсатты бағытталуы, немесе мотивациясы, инвестициялық қызметті қаржыландыру көздері талданады.

Кәсіпорындардың қаржылық жағдайына жасалған шолулар капитал құрылымы мен динамикасын бағалауды, оның қалыптасу (қаржыландырылу) көздерін, қызметтің өтімділігін және рентабельділігін, еңбек өнімділігін, кәсіпорындардың іскерлік белсенділігін және қаржылық жағдайының басқа да жағдайын білдіреді. Банктердің көрсететін қызметіне сұранысты кәсіпорындар оның динамикасын, құрылымын, түрлерін және жекелеген қызмет көрсетулерді, банктермен қарым-қатынастың өзгеру факторларын, осы сұраныстың көздері ретінде қажеттілікті, сондай-ақ жол берілетін пайыздық ставкаларды қоса алғанда, кредиттеу мен қаражатты депозиттерге орналастыру жөніндегі қызмет көрсетулерге нақты өтінімдерді көрсететін сандық көрсеткіштер арқылы бағалайды.

2007 жылғы мамырда жақын арадағы бес жылға қабылданған Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамыту тұжырымдамасында 2000 жылдан бастап мониторинг жүргізу тәжірибесінен туындаған басым бағыттар айқындалды. Атап айтқанда, мониторинг жүйесін жетілдіруге көп назар аударылды: көрсеткіштердің тоқсандық қатарларын макродеңгейде салыстыруды қамтамасыз ету есебінен деректер базасының сапасын арттыру; бастапқы көрсеткіштерді қисындық бақылауды жетілдіру; қаржы-экономикалық индикаторлардың іріктеу көрнекілігін, құрамын және құрылымын жақсарту негізінде экономиканың нақты секторындағы жай-күйді және үрдісті көрсететін талдамалық шолуларды жетілдіру; жиынтықтаушы (рейтингтік) бағалау есебі негізінде кәсіпорындардың қаржылық жай-күйін талдауды жетілдіру және банктерді қайта қаржыландыруды ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету мақсатында кәсіпорындардың қаржылық көрсеткіштерін салалық салыстыруды жақсарту; кәсіпорындарға жіберілетін, кәсіпорындардың саладағы бәсекелестік ұстанымының өзгеруін көрсететін талдама ақпаратты жетілдіру және осы

негізде пікіртерімдердің және кәсіпорындардың Ұлттық Банк мониторингіне тұрақты қатысу мотивациясы белсенділігін арттыру.

Мониторинг нәтижелерін іс жүзінде қолданудың сапасын арттыру мақсатында ҚР Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігіне және банктерге кәсіпорындардың осы мониторингі бойынша салалардың ағымдағы жай-күйін және даму үрдістерін көрсететін талдамалық ақпараттар ұсыну арқылы қызмет көрсету болжанады.

2010-2011 жылдардағы кезеңде мониторингі одан әрі жетілдіру көзделеді, атап айтқанда, экономикалық конъюнктураның ай сайынғы режимде өзгеруіне мониторинг жүргізуді ұйымдастыру; экономикада конъюнктуралық ауытқулар пайда болған кезде экономикалық циклдің деңгейін айқындауға арналған нақты сектордың экономикалық фазасын және себепші болатын факторларды уақтылы (қарқынды режимде) анықтауды көздейтін жинақтаушы индикаторлар жүйесін құру.

Осылайша, нарықтық экономикадағы жекелеген елдердің орталық банктері кәсіпорындар мониторингін жүзеге асырудағы мақсаттарда, нысандарда және құралдарда айырмашылықтар болған кезде кәсіпорындар мониторингі жүйесін ендіру бойынша жұмыс жүргізу барысында шешілетін неғұрлым ортақ міндеттерді атап көрсетуге болады. Оларға мыналарды жатқызған дұрыс:

- банк жүйесіндегі, ең алдымен экономиканың нақты секторындағы құрылымдық орын ауыстырулардың ықпалынан туындайтын жүйелік тәуекелдерді бағалау;
- нақты бір елдің орталық банкінің негізгі функцияларымен байланысты практикалық міндеттерді шешу (қайта қаржыландыру, вексельдерді қайта есепке алу және басқа);
- жалпыэкономикалық үрдістердің нақты дамуын тұтастай алғанда ел, сонымен бірге жекелеген аймақтар деңгейінде есепке ала отырып, жүргізіліп отырған ақша-кредит саясатының тиімділігін бағалау;
- кәсіпорындардың қаржылық жағдайын, елдің субъектілері деңгейінде сұраныс пен ұсыныстың өзгеруін, инвестициялық ахуалдың көрсетілген үрдістерінің ықпалымен қалыптасуды бағалау негізінде экономикалық конъюнктураны талдау және болжау.

Түпкілікті нәтижеде, *шет елдердің нақты сектор кәсіпорындары мониторингі саласындағы тәжірибесін зерделеу, оның оң және біздің еліміз үшін қолайлы үлгілерін қолдану, сөз жоқ, мыналарға мүмкіндік беретінін: аймақтарда және тұтастай алғанда ел бойынша инвестициялық ахуалға әсер ететінін; банк секторындағы тәуекелді азайтатынын; нарықтың әр түрлі салаларында кәсіпорындардың экономикалық жай-күйін ақпараттық-талдау арқылы ұсынуды қамтамасыз ететінін, мұның өзі оны пайдаланудың аймақтар деңгейінде де, сол сияқты Ұлттық Банктің және тұтастай алғанда мемлекеттің ақша-кредит саясаты үшін де айқындаушы құндылығы бар екендігін* атап айтқымыз келеді.

Жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартының тоқтатылуы

Н.К. Байдәулетов

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ Қызылорда филиалының бас заң кеңесшісі

2007 жылғы 15 мамырдағы № 251-III ҚРЗ Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (бұдан әрі – Кодекс) 2007жылғы 28 мамырдан бастап қолданысқа енгізілді. Онда еңбек шартын тоқтату негіздерінің тізбесі бекітілді, соның бірі жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартының тоқтатылуы болып табылады. (Кодекстің 51-бабы).

Еңбек шартын тоқтатудың негізі болып табылатындар:

1. тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
2. еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
3. жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
4. қызметкердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
5. тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
6. қызметкердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы;
7. Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, қызметкердің сайланбалы жұмысқа (лауазымға) ауысуы немесе еңбек қатынастарын жалғастыру мүмкіндігін болғызбайтын лауазымға тағайындалуы;
8. еңбек шартын жасасу талаптарының бұзылуы;
9. жұмыс берушінің атқарушы органы басшысымен жасалған еңбек шартында көзделген негіздер еңбек шартын тоқтату негіздері болып табылады.

Бірінші негіз бойынша. Еңбек шартын тараптардың келісімі бойынша бұзуға тілек білдіруші еңбек шартының бір тарапы екінші тарапына хабарлама жібереді. Хабарлама алған тарап үш жұмыс күні ішінде екінші тарапқа қабылданған шешім туралы жазбаша нысанда хабарлауға міндетті. Еңбек шартында қызметкермен келісім бойынша, егер осы жағдай еңбек шартында көзделген болса, жұмыс берушінің қызметкерге хабарлама талаптарын сақтамай-ақ бір жылғы орташа жалақысынан кем емес мөлшерде өтемақы төлей отырып, еңбек шартын бұзу құқығы жаңалық болып табылады.

Екінші негіз бойынша, белгілі мерзімге жасалған еңбек шарты, мерзімнің аяқталуына байланысты тоқтатылады. Бұл орайда мерзімді шартта көрсетілген белгілі бір жұмыстың орындалуының уақытына жасалған еңбек шарты мерзімнің аяқталар күні болып табылады.

Бұрынғы қолданыстағы Еңбек туралы заңға жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзудың негіздеріне Кодекске:

1. сынақ мерзімі кезеңінде жұмыс нәтижесі дұрыс болмаған;
2. еңбек шартын жасасу кезінде түпнұсқа құжаттар немесе мәліметтер еңбек шартын жасасудан бас тартуға негіз болатын жағдайда, қызметкер жұмыс берушіге көрінеу жалған құжаттар немесе мәліметтер ұсынғанда;
3. жұмыс берушінің атқарушы органы басшысының, оның орынбасарының не жұмыс беруші бөлімшесі басшысының еңбек міндеттерін бұзуы жұмыс берушіге материалдық залал келтіруге әкеп соққан;
4. қызметкер сот актісіне сәйкес одан әрі жұмыс істеу мүмкіндігін жоятын сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған жағдайларда бұзылуы мүмкін бірнеше жаңа негіздер қосылды.

Осы Кодекске қызметкерлердің жекелеген санаттары үшін жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шарттарын бұзудың қосымша негіздері көзделген. Егер еңбек шартында, ұжымдық шартта ескертудің анағұрлым ұзақ мерзімі белгіленбесе, жұмыс беруші осы Кодекстің 54-бабы 1-тармағының 1) және 2) тармақшаларында көзделген

негіздер бойынша (жұмыс берушінің таратылуы, қызметкерлер штатының немесе санының қысқартылуы) еңбек шартын бұзатыны туралы қызметкерге бір ай бұрын жазбаша ескертуге міндетті. Қызметкердің жазбаша келісімімен еңбек шартын бұзу ескерту мерзімі аяқталғанға дейін жүргізілуі мүмкін.

Кәсіптік одақтың мүшесі болып табылатын қызметкерлермен осы Кодекстің 54-бабы 1-тармағының 1) және 2) тармақшаларында (қызметкерлер штатының немесе санының қысқартылуы, қызметкер біліктілігінің жеткіліксіздігі салдарынан атқаратын лауазымына немесе орындайтын жұмысына сәйкес келмеуі) көзделген негіздер бойынша еңбек шартын бұзу, сондай-ақ 59-бабы 1-тармағының 2) тармақшасына сәйкес (еңбек жағдайларының өзгеруіне байланысты қызметкер жұмысты жалғастырудан бас тартуы) еңбек шартын тоқтату ұжымдық шартта көзделген тәртіппен, осы ұйымның кәсіподағы органының дәлелді пікірін ескере отырып жүргізіледі.

Жұмыс беруші – заңды тұлға таратылған не жұмыс беруші – жеке тұлға қызметті тоқтатқан жағдайларды қоспағанда, қызметкердің уақытша еңбекке қабілетсіздік кезеңінде және жыл сайынғы ақылы еңбек демалысында жүрген кезеңінде еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзуға жол берілмейді.

Қызметкерлермен еңбек шартын тоқтату үшін Кодекстің 240-бабында көзделген негіздермен қатар азаматтық қызметшілердің Қазақстан Республикасының заңында белгіленген зейнеткерлік жасқа жетуі олармен еңбек шартын тоқтатудың қосымша негізі болып табылады. Бұл орайда мемлекеттік мекеменің (қазыналық кәсіпорынның) басшысы зейнеткерлік жасқа жеткен, кәсіптік және біліктілік деңгейі жоғары қызметкермен оның еңбекке қабілеттілігін ескере отырып, еңбек шартын жыл сайын ұзартуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының еңбек кодексінің 230-бабына және 15-бабының 11-тармағына сәйкес Азаматтық қызметшілер лауазымдарының тізбесі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 27 қыркүйектегі № 850 қаулысымен бекітілді..

Осылайша, қоғамдық қатынастардың маңызды салаларының бірі – еңбек қатынастарын реттейтін жаңа заң еңбек шартын, оның ішінде жұмыс берушінің бастамасы бойынша да тоқтату негіздерінің барынша толық тізбесін белгіледі.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді Қазақстан Ұлттық Банкі филиалдарының қарау практикасы жөнінде

К. Қуантыров,
Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ
Атырау филиалының жетекші маманы-заң кеңесшісі

Осы мақала «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне өзгерістер енгізу қажеттігін көрсетеді.

Ұлттық Банктің аумақтық филиалдары қолданыстағы заңнамаларға сәйкес әкімшілік құқық бұзушылық жөніндегі істерді қарайды және олар бойынша Қазақстан Ұлттық Банкі берген өкілеттігіне сәйкес шешім қабылдайды.

Қызмет процесінде ең жиі кездесетін бұзушылықтар:

- «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» ҚР 2005 жылғы 13 маусымдағы № 57 Заңының 12-бабында - резиденттер мәміле шарттарында көзделген мерзімде уәкілетті банктердегі банк шоттарына резиденттің тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсету) экспортына ақы төлеуге алған және резидент емес міндеттемелерін орындамаған және (немесе) толық орындамаған жағдайда, резиденттің тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсету) импорты бойынша есеп айырысуды жүзеге асыруы үшін резидент еместің пайдасына аударған ұлттық валютаны және шетел валютасын аударуды қамтамасыз етпеуі;

- «Ақша аударымдары және төлемдер туралы» ҚР 1998 жылғы 29 маусымдағы № 237 Заңының 19-бабында – алушы банктің жіберуші алдындағы алынған нұсқауға сәйкес ақша аудару не төлеу бойынша өз міндеттемелерін орындамауы;

- «Мемлекеттік статистика туралы» ҚР 1997 жылғы 7 мамырдағы № 98 Заңы, «Қазақстан Республикасында төлем балансын әзірлеу туралы» ҚР Үкіметінің 1999 жылғы 29 қаңтардағы № 71 қаулысы – резидент еместерге қаржы талаптары және олар бойынша 1- ПБ нысанындағы міндеттемелер туралы есепті, резидент еместермен 10 –ПБ нысанында халықаралық операциялар туралы есепті бермеуі.

Заңды тұлғалар жоғарыда көрсетілген құқық бұзушылық үшін, клиенттерге, кредиторларға және заемшыларға банктік қызмет көрсетулермен байланысты талаптарды бұзғаны үшін «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінің (бұдан әрі - Кодекс) 169-бабы бойынша, резиденттердің валютаны қайтару бойынша міндеттемелерді қамтамасыз етпегені үшін Кодекстің 187-бабы бойынша, белгіленген мемлекеттік статистикалық есептілік пен бақылау деректерін бермегені, бас тартқаны үшін Кодекстің 381-бабы бойынша әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Кодексте мемлекеттік статистикалық есептілікті дер мезгілінде бермегені үшін жауапкершілік көзделмегенін атап өту керек.

Атырау филиалы әкімшілік құқық бұзушылық туралы материалдарды қарау кезінде қолда бар деректер бойынша заңды тұлғалардың адресіне «Қазпошта» АҚ-ның арнайы байланыс қызметі арқылы тапсырыс хат жолдайды. Адрес бойынша заңды тұлғаның ол жерде болмауына қарай хаттардың тапсырылмастан қайтып келу жағдайлары аз емес. Осылайша 10 айдың ішінде «Қазпошта» АҚ филиалдың 26 хатын қайтарды.

Кодекстің 69-бабына сәйкес созылып кеткен әкімшілік құқық бұзушылық кезінде, сондай-ақ қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне қол сұғатын қаржы мен бюджет саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезде адам әкімшілік құқық бұзушылық анықталған күннен бастап екі ай өткеннен кейін әкімшілік жауаптылыққа тартылуға тиіс емес.

Сондықтан филиал Кодекстің 580-бабының 1-тармақшасына сәйкес әкімшілік жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтуі бойынша іс өндірісін тоқтатады.

2007 жыл ағымында Атырау филиалы 19 материал жөнінде әкімшілік жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтуі бойынша іс өндірісін тоқтатты. Осылайша, бірінші кезекте Қазақстан Ұлттық Банкінің беделі мен имиджін қатерге тігеді.

Бұған қоса, кейбір ұйымдардың басшылары жоғарыда аталған заңды біле тұра әкімшілік құқық бұзушылық туралы материалдарды қарау мерзімін қасақана созады, ал құқық қорғау органдары оларды дер мезгілінде алып келуді қамтамасыз етпейді. Осылайша есепті кезеңде ішкі істер органына келуден жалтарып жүрген заңды тұлғалар басшыларын алып келу туралы филиал басшысының 3 ұйғарымы жіберілді, бірақ бірде бір алып келу жүргізілген жоқ..

Жоғарыда айтылғандар негізінде жедел қарау және әкімшілік жауаптылыққа дер мезгілінде тарту үшін құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимыл механизмін жетілдіру, атап айтқанда әкімшілік жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімін 3 айға дейін ұзарту, сондай-ақ Ұлттық Банкте қолданылатын Кодекс баптарындағы ескерту түріндегі әкімшілік жаза қолдануды алып тастау қажет.

Ұлттық Банк ұсынған ұсыныс әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау кезінде заңды тұлғалар әкімшілік жауаптылықтан қаша аламайды, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтардың төмендеуіне жеткізеді. юридические лица не смогут избежать административной ответственности, а также приведет к снижению административных правонарушений.

Ақша қалай пайда болды

Н. Спатаева

**«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ
Қарағанды филиалы директорының орынбасары**

Бағзы заманнан бастап ақша ең бір өзгеше зат түрінде қызмет етті. Ол сауда жасауда пайдаланылды және саяси, әлеуметтік өмірдің нығаюына ықпал етті.

Металл ақшаның қағаз ақшаға қарағанда бағалы екендігін XVII ғасырдың өзінде-ақ алғаш рет испандықтар түсініп, Испанияның королі бірінші ресми нумизмат болды.

Ежелгі монеталар Лидия кіші азиялық мемлекетінде біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда пайда болғаны белгілі болып отыр деп есептеледі. Бұл монеталар алтын мен күмістің электр қорытпасынан жасалды. Сәл кейінірек Лидияға қарамастан Эгине деген грек аралында күмістен соғылған монеталар пайда болды. Ерте заманда ақша ретінде қандай ғана заттар пайдаланылмады десеңізші – бақалшақтар, әйнек моншақтар, иттің тістері тіпті доңыздың құйрығы да ақша орнына жүрді. Мұндай өрген құйрықтар 12 м. дейін жеткен.

Яп аралында әйелдердің және еркектердің ақшасы болған. Ақша орнына әйелдер бақалшақ білезіктерді, ерлер екі адам бойындай болатын тас диірмендерді пайдаланған. Басқа жерлерде ақша орнына металл шыбықтар мен найзалар қолданылған

Ежелгі мемлекеттер – Месопотамияда және Египетте – металл құймалар айырбас кезінде аралықта жүрді. Ара-тұра бұндай металл ақшаны сақина, жарты сақина, қайрақ түрінде жасады. Адамдарға бірте-бірте белгілі бір салмақтағы құймадан ақша жасаудың, оның ішінде бағалы металдардан – алтын мен күмістен ақша жасаудың тиімділігі түсінікті болды. Бірақ металл ақша жасауда алдаудың жасырын құпиясы басым болды - ақшаны таза алтын немесе күмістен жасамай-ақ, оларға мыс, қалайы немесе сыртқы түрі нағыз ақшадан айнымайтын басқа арзан металл араластырып жасайтын болды. Алтын құймадан біршама алтын кесіп алып, қолдан жеңіл құйма түрінде өткізіп жіберу мүмкін болды.

Бағалы металдарға арзан металл араластырып жалған ақша жасауға тойтарыс беру үшін мемлекеттік билік құйма құрамындағы белгілі бір металдың барлығын растау үшін металл ақшаны таңбалай бастады. Осылайша бірінші монеталар пайда болды.

Тез арада монета соғудың үйреншікті техникасынан барынша жетілдірілген дөңгелек монеталар жасауға көшті: құйып жасалатын дөңгелек монеталарды – төменгі жағы төске бекітілген, ал үстінен балғамен ұратын екі цилиндр немесе шаршы түріндегі штемпель арасына салу арқылы жасады. Халықты билеушілер немесе басқарушылар, қандай да бір құдайлар, қасиетті орындар туралы айтатын жазулар мен бейнелер әрдайым монеталардың құрамдас бөлігі болып табылды.

Ара-тұра мемлекет шығармаған, храмның немесе жеке адамның атынан шығарылған монеталар кездесіп қалады. XVI-XVII ғ.ғ. Англияда, Солтүстік Америкада, Канадада жеке монеталар соғылды. Мысалы, XIX ғ. өмір сүрген банкир Бэтстрел Сесарфортондағы (Сол.Каролина) шеберханасында 11,0 млн. франк алтын монета жасаған. Монеталарда олардың салмағы, аты және банкирдің аты және тұрған жері көрсетілген.

Ерте Грекияда базарда монеталардың сыртында көптеген қала мен сурет болған. Олардың бірінің салмағы ауыр, басқалары жеңіл болған. Бір қаланың бір монетасы басқа қаланың бірнеше монеталарына татыған, өйткені кейінгілері таза алтыннан емес, ал алтын мен күмістің қосындысынан жасалуы мүмкін. Бір таңбалы м монеталар басымдықпен қолданылды және олардың беделі жоғары болды, олардағы теңге сарайының таңбасының беріктігіне сенім білдірілді. Сондайдың бірі мысалы, Афина драхмасы болды.

Сатушы немесе сатып алушы монеталардың қайда жасалғанын, қандай монеталар екендігін, қандай бағаммен жүретіндігін, монеталарды басқа монеталарға қалай

айырбастау керектігін білуі тиіс болды. Жолға немесе сауда керуендерімен шыққанда өзімен бірге қандай монеталар алып жүрулері, ал қандай монеталарды айналымға жібермей қазына ретінде көміп тастау керектігін біліп отырды.

Айырбастаушылардың ерекше кәсібі пайда болды. Ақшаны өсімге айналдырып отырған айырбастаушылардың үлкен кеңселері не базарда үстелдері болды, олар қазіргі банктердің ізашарлары болды. «Банк» деген сөз ескі итальяндық «banco» сөзінен шыққан «үстел» дегенді білдіреді. XI ғ. Италияда айырбастаушылар вексель – құжат жасап, ол бойынша оның иелерінің ақша алуға мүмкіндігі болды. Алыс жолға шыққанда айырбастаушыға ақша өткізіп орнына вексель алатын болды, ал жаңа жерге барғанда осы ақша сомасы бойынша қажет монеталар алатын болды.

Ағылшын королі Эдуард III, итальяндық банкирлерге көп ақша қарыз болып, вексельдермен төлеуден бас тартты. Бұдан оның басты кредиторлары – флорентиялық банкирлер үйі Барди и Перуцци – күйреуге ұшырады. Бұл орасан зор банкроттық еді. Бұл қаржы термині «banka rotta» деген сөзден шыққан яғни «сынған отырғыш» дегенді білдіреді. Ертеде айырбастаушылардың алдап жатқанын біліп калса, олардың базардағы отырғыштары мен үстелдерін төңкеріп немесе сындырып «сынған отырғыш» деп айтқан.

Италияндық айырбастаушылар мен Еуропа бойынша барлық көпес-өсімқорларды олардың көпшілігі Италияның солтүстік провинциясынан – Ломбардиядан болғандықтан ломбардшылар деп атаған. Сол себепті «ломбард» сөзі шыққан. Неміс банкир үйінің басшысы Фуггеров Яков 1523 ж. императорға және король V Карлге: «Ұлы Мәртебелім, менің қолдауымсыз Қасиетті Рим империясының тәжін ешқашанда ала алмайтындарыңыз бәріне белгілі» деп жазды. .

Ақшаның пайда болуымен қатар жалған монета жасаушылар да пайда болды. Ертедегі Грекияда жалған монета қуғындады немесе тіпті дарға асты. Ертедегі Римде жазалау қылмыскердің жағдайын байланысты болды: атақтыларын жер аударды, жай адамдарды дарға асты, құлдарды крестке керді. Ертедегі грек философы Диоген шарап құюға арналған қыш бөшкеде (пифоста) өмір сүрді, бірақ жас кезінде ол да қазыналық айырбастау дүңгіршегінің меңгерушісі болған әкесі сияқты жалған монеташы болғандығын, ал Диогеннің Синопта (Пафлогония) монета соғатын цехы болғандығын ешкім біле бермейді,. Диогеннің осы қауіпті кәсіппен қалай айналысқаны жөнінде аңыз бар. Оны ұзақ уақыт бойы көндірмекші болды, бірақ ол әкесінің құпия кәсібінен сыртта болды және бас тартты. Дегенмен, Диоген Дельфалық көріпкелден кеңес сұрағысы келді. Дельфада, Апполон храмында ол мынадай «Құндылықты қайта бағалау» деген. үзінді сөз оқыды. Бұл үзіндіні Диоген сол кезде-ақ түсінді, өйткені грекше құндылық және монета сөзі бір сөзбен берілетін еді. Бұл сөзді жалған ақша белгілерін жасауға үндеу ретінде түсінді. Сөйтіп Диоген жалған монета жасаушы болды. Ол монетаның шеттерін кесе бастады, осы қылығы үшін қолға түсті, жазаланды және қуғынға ұшырады, әкесі өмірін түрмеде аяқтады. Афинада Диоген философ болды, жай ғана философ емес «ақшаға махаббат дегеніміз барлық кесепаттың өлшемі» деп іс білетін уағыздаушы болды.

Монеталар қазынасы басқа көрініс – ақшаның бүлінуі туралы куәландырады. Дионисий I, Сиракуз (Сицилия) тираны, біздің дәуірімізге дейін IV ғ.мынадай операция жүргізді. Өлім қаупінен қорқа отырып ол барлық тұрғындардан олардың барлық монеталарын қазынаға әкеп тапсыруды талап етті. Ол сонан кейін монеталарды қайта соғуды бұйырды. Жаңа драхманың құны ескі екі драхмаға тұрады деп хабарлады, осылайша тұрғындармен есеп айырысты. Ал тұрғындар болса нақты түрде өздерінің барлық жинаған ақшасының тек жартысын ғана алып кетіп жатты. Орта Азиядағы мыс монеталар сақталған қазыналардың бірінде «сенің алдыңда дирхемдер бар» яғни күміс монеталар деген жазбалар кездеседі. Сөйтсе мыс монеталарға күміс жалатып, оларға «дирхем» деп жазған және олар базарға күміс монеталар ретінде шығарылған. Нақты алғанда олардың ешқандай құны жоқ болды, бірақ хорезмшах пен оның қазынасы олармен күміс ретінде есеп айырысты. Қолдан жасалғандығын біле тұра, мұндай ақшаны қабылдаудан ешкім бас тарта алған жоқ.

Монеталардың көпшілігі салмағына және кірге қарай өз аттарын алды. Латынның libra сөзі салмақ дегенді және римдіктерде салмақтың өлшем бірлігін дегенді білдіреді. Бұл ат византиялықтар («литра») мен итальяндықтарға («лира») көшті, ал соңынан барлық еуропа халықтарына ауысты. Гривна бір кезде салмақ шамасын білдірген, бірақ уақыт өте келе тек ақша түсінігінде қалды және ақыр соңында гривенникке, яғни. 10 тиынға айналды. Ағылшын стерлинг фунты күміс (libra) дегенді білдіреді, сондықтан стерлинг фунты L әрпімен таңбаланады. «Доллар» сөзінің шығу тегі басқаша. XVI ғ. Чехияда ақша ісі үшін шикізат беретін үлкен рудниктер болған. Бұл рудники Иоахима (Joachimsthal) алқабында орналасқан. Осы күмістен жасалған монеталар Joachimsthler атын алды, ал олардан қысқартылған thaler (талер) сөзі шықты. «Талер» сөзінен американдық доллар сөзі пайда болды. .

XVIII ғ. екінші жартысында сахнаға қағаз ақша шықты, ал XIX ғ. Олар билік жүргізе бастады. Металл ақша майда монеталар роліне шеттетіліп, «қосалқы» ақша болып қалды.

Қазақстан Ұлттық Банкінде біздің елдің аумағында түрлі уақытта қолданылған ақшаның арнайы мұражайы құрылған. Оның ішінде тарихи құндылықтарға ие сирек кездесетін ақшалар бар. Олардың қатарында - Отрар, Тараз, Түркістан, Баласағұн қалаларын қазу кезінде табылған ескі монеталар бар. Олар мыстан, күмістен, бронзадан қолдан жасалған және өзіндік дизайнерлары бар. Оларда рулық тайпа таңбалары құстар, балық қаңқасы, жануарлар суреттері бейнелеген. Барлық монеталар қалыңдығы, формасы және сыртқы түрлері бойынша әртүрлі, бұл әрине оларды түрлі адамдардың жасағандығын білдіреді. Әрбір бай адам өзінің рулық тайпасының таңбасымен монеталар шығаруды артықшылықты деп санаған, түріне қарай олардың сандық номиналы болмағандықтан металл түймелерге ұқсас болды.

Зерттеушілердің деректері бойынша Қазақстан шекарасымен шектесетін Қыпшақ даласында ресми ақша – күміс теңге мен мыс пұл орта ғасырда пайда болды.

Қазіргі ақша туралы айтар болсақ, онда егемен мемлекетіміздің міндетті рәміздерінің бірі ұлттық валюта болып табылады. Кез келген мемлекет өзіне бір рет қана енгізілетін өзінің меншік валютасының тарихын жатқызады.

Кез келген ұлттық валюта еліміздің өткенін, қазіргісін және болашағын бет-бейнесі.

Монеталар көркем нумизматтық деңгейде ғана қызықтырмайды, ол сондай-ақ қаржылық құндылықты да білдіреді, өйткені эмиссиядан кейін баға бірнеше есе өсе түседі. Бүгін нумизматика нарығының айналымдылығы сондай, тіпті алтын және күміс монеталарды қаржы құралына батыл түрде жатқызуға болады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің монеталарын еуропалық және ресейлік нумизматтар қатты бағалайды, қазақстандық монеталар халықаралық каталогқа енгізілген, Ұлттық Банк дүние жүзінің барлық нумизматтарынан өтінімді көп қабылдайды. .

Қорытындыда монеталар - ұлттық валютаның бет-бейнесі, олар ғасырлар бойы сақталады және ұрпаққа елдің тарихын еске салып тұрады, сондықтан оның құны нақты номиналынан әлдеқайда жоғары.

Электрондық құжат айналымының кейбір аспектілері

А.М. Тоққожиева,

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» ММ Атырау филиалының компьютерлік жүйелерді пайдалану бөлімінің бастығы

Уақыт ағымымен бірге іскерлік процестерін автоматтандыру талаптары да өсуде. Ақпарат ағынының ұлғаюы ақпараттық технология тарапынан барабар реакцияны талап етеді. Қағаз мәлішерінің орасан зор шығыны қоғам үшін ауыртпалық тудыруда, сондай-ақ қағаз арқылы түсетін ақпараттың электрондық ақпаратқа қарағанда серпінділігі де төмен.

Қағазсыз іс жүргізу қағаз тасымалдағыштарды қолдануды толықтай жоюға немесе қағазды мейлінше аз жұмсауға мүмкіндік бере отырып, компьютерді басқару қызметінде ақпараттардың көрініс табуы және іздеу, сақтау үшін пайдалануды көздейді.

Электрондық құжат айналымының жүйесі кәсіпорындарды автоматтандыру жүйесінің жаңа толқынын қалыптастырады. Бұндай жүйелердегі автоматтандырудың негізгі объектілері құжаттар (кең мағынада алғанда кез келген форматтағы және құрылымдағы кәдімгі қағаздағы құжаттан электрондық құжатқа дейінгі) және құжаттардың қозғалысын, сондай-ақ өңделуін білдіретін бизнес-процестер болып табылады.

Құжаттар – бұл кез келген ұйымның басты ақпараттық ресурстары, олармен жұмыс дұрыс орнына қоюды талап етеді. Құжаттар басқарушылық шешімдер қабылдаудың барлық деңгейінде ақпараттық қолдауды қамтамасыз етеді және барлық бизнес-процестерді ілестіре жүреді.

Құжат айналымы – бұл ұйым қызметін объективті көрсететін және оны оралымды басқаруға мүмкіндік беретін құжаттар қозғалысының үздіксіз процесі.

ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының Төрағасы Ә.Ф. Сәйденовтің «ҚР Ұлттық Банкі филиалдары мен орталық аппараты арасында, сондай-ақ филиалдар арасында электронды түрде құжат алмасу туралы» бұйрығына сәйкес 2007 жылғы 1 қарашадан бастап ҚРҰБ филиалдарында «Электрондық құжат айналымы» автоматтандырылған ақпараттық қосымша жүйесі арқылы электронды түрде құжат алмасу жұмыстары жүргізілуде. Анықтамалықтармен және құжаттармен автоматты алмасу ұйымдастыруды Landocs: XML жүйесі – FASTI. Тасымалдау жүйесін пайдалана отырып алмасу қосымша жүйесі қамтамасыз етеді.

Пайдаланушылардың дербес компьютерлерінің электрондық құжат айналымы жүйесінде «Landocs: Пошта_клиенті» бағдарламалық қамтамасыз ету орнатылған. Осы бағдарламалық қамтамасыз ету Lotus Notes электрондық пошта ортасында жұмыс істейді және пайдаланушыға мынадай қызметтерді орындауға:

- хабарлама жасауға;
- құжаттар мен тапсырмаларды қайта жіберуге және олардың орындалуын бақылауды жүзеге асыруға;
- құжаттарды келісу жүргізуге;
- жауап құжаттар дайындауға және жіберуге, тапсырмалардың орындалуына есеп беруге;
- құжаттарға электрондық сандық қол қоюға, сондай-ақ құжаттардағы қолдарға тексеру жүргізуге мүмкіндік береді.

Іс жүргізу негізіне құжат ағыны – ақпараттық алмасу құрылымының іргелі түсінігі жатады.

Кез келген ұйым үшін құжат ағынын анықтайтын негізгі үш ағынды атап көрсетуге болады, олар: кіріс, ішкі және шығыс құжаттары. Іс жүргізу функциясы кіріс құжаттарын өндеуден, оларды ұйымның өз ішіне жіберуден, шығыс құжаттарын жіберуден, есепке алудан, тіркеуден, орындалуына бақылау жасаудан, істі қалыптастырудан, сақтауды ұйымдастырудан тұрады және сол сияқты іс жүргізуші инспектордың «Электрондық құжат айналымы» қосымша жүйесінің автоматтандырылған «Іс жүргізу» жұмыс орнында атқарылады.

LanDocs қауіпсіздік қосымша жүйесі ақпараттарды электрондық сандық қол қою және шифрлау арқылы сақтауды қамтамасыз етуге арналған. Қосымша жүйенің клиенттік бөлімі пайдаланушының құжаттарға, хабарламаларға және басқа LanDocs ақпараттық объектілеріне өзінің жеке кілтімен қол қоюына, басқа пайдаланушылардың қолдарын тексеруге мүмкіндік жасайды.

Электрондық сандық қол қою - электрондық сандық символдардың жиынтығы, электрондық құжаттың реквизиті, ол оны бекітуге және қолдан жасаудан қорғауға арналған. Электрондық сандық қол қою жабық кілт пайдаланыла отырып, ақпаратты криптографиялық өзгерту көмегімен жасалады.

Электрондық сандық қол қою құралы құжатқа қол қоюмен байланысты іс жүргізу операцияларын орындау үшін электрондық құжат айналымының қосымша жүйесінде пайдаланылады. Мұндай операцияларға "Қол қою", "Виза қою", "Келісу", "Бұрыштама қою" және электрондық құжат айналымы қосымша жүйесінде іске асырылған және басқа операциялар жатады.

Автоматтандырылған ақпараттық «Электрондық құжат айналымы» қосымша жүйесі негізінен қағазбен іс жүргізуден электрондық іс жүргізуге көшу есебінен құжаттамалық қамтамасыз ету құнын азайтуға арналған.